

हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास

[अर्वाचीन विभाग - इ. स. १८५० ते १९३०]

SERVANTS OF INDIA SOCIETY'S LIBRARY

1004

१ . . हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास [अर्वाचीन विभाग - इ. स. १८५० ते १९३०]

१. उपोद्घात

गेल्या दीडशे वर्षांत सर्व जगभर आर्थिक व्यवहारात व व्यवस्थेत फार मोठी क्रांती घडून आली आहे ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. या क्रांतीस स्थूल मानाने इ. स. १७५० चे सुमारास इंग्लंडमध्ये प्रारंभ झाला असे समजण्यात येते. हिचे परिणाम इतर देशांत लोच दिसून आले नसले, तरी नेपोलियनचा पराभव होऊन युरोपात शांतता प्रस्थापित झाल्यावर या अर्वाचीन यांत्रिक युगास इतर युरोपीय देशातही प्रारंभ झाला; आणि यांत्रिक उत्पादन व कारखान्याची पद्धती (Factory System) यांचा शिरकाव जिकडेतिकडे होऊ लागला. काही देशात हळूहळू तर काही देशांत फार झपाट्याने, काही देशांत प्रत्यक्ष नवीन उद्योगधंदे प्रस्थापित होऊन व जुन्या धंद्यांचे परिवर्तन होऊन, तर काही देशांत इतर ठिकाणच्या यांत्रिक उत्पादनामुळे जुने धंदे डबवाईस येऊन या नवीन युगाचे परिणाम जगभर दृष्टोत्पत्तीस येऊ लागले. यांत्रिक शोधांमुळे घडून आलेला फरक जरी विशेषतः औद्योगिक उत्पादनात दिसून आला, तरी त्यामुळे व्यापार व शेती यांचे स्वरूपही पार पालटले. अशा या विश्वव्यापी व नानास्वरूपी क्रांतीचा हिंदुस्थानावरही परिणाम घडून आला हे सांगावयास नको. अर्थात इतर देशांप्रमाणेच हिंदुस्थानातसुद्धा आर्थिक उत्पादन, आर्थिक व्यवहार व आर्थिक संघटना यांचे स्वरूप गेल्या शंभर वर्षांत फार बदलले आहे. याच परिवर्तनाचा इतिहास थोडक्यात सांगण्याचे येथे योजिले आहे.

ऐतिहासिक कालाचे आपण आपल्या सोयीकरिता जरी निरनिराळे विभाग कल्पितो, तरी मानवेतिहासात मागच्याशी पुढचा संबंध इतका निकट असतो व एकंदर कारणपरंपरा इतकी अखंड असते की, अमुक काळी एक युग संपले व दुसरे सुरू झाले असे म्हणण्याचा प्रयत्न करणे खरोखर हास्यास्पद होईल. म्हणून हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासास प्लासीच्या समरांगणावर सुरुवात झाली, की १८१८ साली मराठ्यांचा पुरा पाडाव करून इंग्रज हिंदुस्थानचे खरे अधिराज बनले तेव्हा झाली, की अगदी अलीकडे कंपनी सरकारचे आयुष्य संपल्यावर झाली, असले वाद सारखे चालू राहणारच. तथापि या वादांत येथे शिरण्याचे कारण नाही. आपल्या दृष्टीने महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे सर्व हिंदुस्थानभर आर्थिक उत्पादनाच्या व व्यवहाराच्या नवीन कल्पना व पद्धती यांस सुरुवात केव्हा झाली हे निश्चित करणे हा होय. परंतु त्यांतही हिंदुस्थान देश एवढा अफाट आहे व या देशातील निरनिराळ्या भागातील स्थित्यंतरे इतक्या भिन्न वेळेस घडून आली आहेत की, काही भागांच्या दृष्टीने एक मर्यादा बरी वाटली, तर इतर भागांच्या दृष्टीने ती सोयीची वाटणार नाही. तेव्हा साधारणपणे आपणांस एवढेच म्हणता येईल की, आगगाड्यांच्या कालापूर्वी म्हणजे इ. स. १८५० च्या पूर्वी आर्थिक घटनेत विशेष फरक घडून आला नव्हता आणि यानंतरच नवीन आर्थिक स्थित्यंतर सर्व देशभर झपाट्याने सुरू झाले. तेव्हा एकोणिसाव्या शतकाचा उत्तरार्धच विशेषतः येथे विचारात घेतला जाईल.

तथापि या अर्वाचीन कालात काय काय घडामोडी झाल्या व त्या कसकरा घडून आल्या हे समजून घेण्यास तत्पूर्वी एकंदर हिंदुस्थानची आर्थिक घटना व आर्थिक व्यवहार यांचे स्वरूप कसे होते याचे थोडक्यात दिग्दर्शन करणे आवश्यक आहे. गेल्या दीडशे वर्षांत घडून आलेल्या जागतिक क्रांतीचे दोन विरोध आहेत. एक औद्योगिक उत्पादनाच्या पद्धतीत पडलेला फरक, व दुसरा विरोध म्हणजे त्यामुळे आर्थिक व्यवहाराचे सारखे वाढत असलेले क्षेत्र. यावरून प्रस्तुत क्रांतीस औद्योगिक व व्यापारी क्रांती असे दुहेरी नाव कधी कधी देण्यात येते. परंतु या दोन्ही फरकांचा इतका निकट संबंध आहे की, व्यापारी क्रांती घडून आल्याखेरीज औद्योगिक क्रांतीस वाव नाही असेच म्हणणे अधिक योग्य होईल.

जुन्या हिंदी आर्थिक घटनेत व आजकालच्या घटनेत खरा फरक म्हटला म्हणजे या आर्थिक व्यवहाराच्या क्षेत्रासंबंधीच होय. जुन्या काळी हे क्षेत्र फार आकुंचित होते, हल्ली ते फार विस्तृत झाले आहे. आपल्या समाजाचा पाया पूर्वीपासून आपल्या खेडेगावांवर उभारलेला आहे व आजही खेड्यांचे महत्त्व कायम आहे. मात्र अलीकडे याचे स्वरूप फार बदलले आहे. ही खेडी शंभर वर्षांपूर्वी जवळ जवळ सर्वस्वी स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी होती. त्यांची घटनाच अशा प्रकारची होती की, देशावरून केवढ्याही मोठ्या वावटळी गेल्या तरी त्यांचा ग्रामजीवनास फारसा धक्का लागू नये. ग्रामाधिकार्यांसच अनेक प्रकारचे मुक्ती अधिकार असत आणि गावातल्या गावातच तेथील भांडणतंडे तोडण्याची व्यवस्था केलेली होती. गावात जे पिके तेच तेथील लोक खातपीत असत, आणि मीठ व लोखंड यांसारखे काही जिन्नस सोडल्यास पंचक्रोशीतल्या पंचक्रोशीतच एकंदर लोकांच्या सर्व गरजा भागत असत. या गावगाड्यांचे अगदी पूर्ण स्वरूप पाहावयाचे तर ते दक्षिणेतील अलुत्या-बलुत्यांच्या व्यवस्थेत दिसून येते. अलुते-बलुते हिंदुस्थानच्या सर्वच भागांत आढळते असे नाही. आसाम व बंगाल या प्रांतांत त्यांचा पूर्ण अभाव दिसून येतो; तर इतर प्रांतांतून त्यांची संख्या व हक्क यांच्यासंबंधी बरेच फरक आढळून येतात. परंतु ग्रामाधिकारी व ग्रामजीवनास आवश्यक असलेला कारागीरवर्ग यांस जमिनीचा अथवा पिकाचा भाग देऊन त्यांस ग्रामसंस्थेत निगडित करण्याचा प्रकार मात्र सर्वास जिकडेतिकडे आढळून येतोच येतो. हे हिंदी ग्रामसंस्थेचे स्वरूप मूळ कोणत्या कारणाने बनले गेले हे निश्चित सांगता येत नाही. वाहतुकीच्या मार्गांची अल्पता व एकंदर अंतर्गत व्यापारातील अडचणी यामुळे खेडेगावांस विरोध स्वावलंबी बनविण्याकडे प्रवृत्ती झाली असावी. अलुत्या-बलुत्यांच्या पद्धतीमुळे प्रत्येक खेडेगावातील आर्थिक जीवनाचा व घटनेचा एक साचाच ठरून गेल्यासारखा होता. शेतकरी व इतर वर्ग यांचे परस्पर संबंध व यांच्या संख्येचे परस्पर प्रमाण ही प्रत्येक भागातील खेड्यापाड्यांकरिता बांधली गेली होती. तेव्हा प्रांताप्रांतातील अथवा खेड्याखेड्यातील व्यापार याचे प्रमाण अगदी अल्प राहणे साहजिक होते. कोठे शेतीवरच विरोध भर, तर काही प्रदेशांत उदीम-धंद्याचेच केंद्रीकरण झालेले, असा प्रकार हिंदुस्थानात आढळून येत नसे.

आपले आर्थिक व्यवहाराचे एकंदर क्षेत्र फार आकुंचित असण्याचे एक कारण आपल्या ग्रामजीवनाची रेलीव व्यवस्था हे झाले, आणि दुसरे कारण म्हणजे वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव हे होय. साधारणपणे खुकीच्या मार्गापेक्षा जलमार्ग हे व्यापारास जास्त सोडस्कर, सुलभ व स्वस्त असेच आढळून येतात. विशेषतः आगगाड्यांचा प्रसार होण्यापूर्वी या दोन प्रकारच्या भागांतील अडचणी व स्वर्च यांमधील तफावत फारच मोठी होती; आणि हिंदुस्थानच्या तर बऱ्याच भागात जलमार्गांचा विशेषच अभाव आपणांस दिसून येतो. देशाच्या विस्ताराच्या मानाने समुद्रकिनाऱ्याची लांबी कमी असून समुद्रकिनाऱ्याच्या बऱ्याच भागावर जलमार्ग धोक्याचा असे. गंगा, ब्रह्मपुत्रा व सिंधू सोडल्या तर ज्यांच्यायोगे दूर पावेतो व्यापार करिता येईल अशा नद्याही नाहीत. इंग्लंड व जपान यांच्यासारख्या बेटांचा समुद्रकिनारा अथवा रशिया व चीन या देशांतील मोठमोठ्या नद्यांचे व्यापारी महत्त्व घ्यानात

घेतले, म्हणजे वाहतुकीच्या मार्गात हिंदुस्थानात केवढ्या मोठ्या अडचणी होत्या, हे सहज दिसून येईल. तसेच पुष्कळ मनुष्यबळ खर्चून जरी पिकांकरिता पाटबंधारे व कालवे जुन्या व नव्या हिंदी राज्य-कार्यांनी बांधले, तरी ते वाहतुकीच्या कार्यास उपयोगी पडण्यासारखे बांधता येणे सहज शक्य नसे.

याचा परिणाम एकंदर अंतर्गत व्यापारावर होणे स्वाभाविक आहे. हा अंतर्गत व्यापार फार संकुचित होता. देशातील एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतात माल जाणे फारसे सोपे नव्हते. मालाच्या वाहतुकीचे साधन म्हणजे बैलांचे अथवा उंट्याचे तांडे हेच असे. पक्क्या सडका कोठेच झालेल्या नसल्यामुळे पावसाच्या दिवसात रहदारी जवळजवळ अजिबात बंद करावी लागत असे. कलकत्याहून उमरावतीस माल यावयाचा म्हणजे तो मिर्झापूरपर्यंत बोटीने येई व बैलांच्या तांड्यांमार्फत उमरावतीकडे जाई. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी यासंबंधी स्थिती काय होती हे बुर्केनन, मनरो इत्यादी ग्रंथकारांनी जी सविस्तर वर्णने लिहून ठेविली आहेत त्यांवरून लक्षात येण्यासारखे आहे. विशेषतः अठराव्या शतकात हिंदुस्थानभर माजलेल्या बेवंदशाहीच्या काळात व्यापारास अडथळे उत्पन्न होऊन त्याची एकंदर घडी विसकटणे साहजिकच होते. यामुळे काही किराणा माल, कापड, अफू, नीळ वगैरे गोष्टी सोडून दिल्यास व्यापार असा काही नव्हताच असे म्हटले तरी चालेल. विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट ही की, त्यामुळे एका प्रांतातील किमती व बाजारभाव यांचा शेजारच्या इतर प्रांतातील किमती व बाजारभाव यांच्याशी काहीएक संबंध नव्हता. हिंदुस्थानभर धारणीचे मान आज जवळजवळ सारखेच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु याच्या उलट शंभर वर्षांपूर्वी अशी स्थिती होती की, खानदेशात जरी सुवत्ता असली तरी पुणे जिल्ह्यात धारण दुष्काळी झालेली असावी. म्हणजे दुष्काळ हा लहानसहान क्षेत्रापुरतासुद्धा पडणे शक्य होते; कारण धान्य वाहून नेणे दुरापास्त व अत्यंत खर्चाचे असे.

हे खेडेगावांबद्दल झाले. हिंदुस्थानातील जुन्या काळातील शहरे, त्यांचे स्वरूप व महत्त्व हा प्रश्न किंचित वादग्रस्त आहे. या वादाचा थोडासा उदाहरण पुढे करू. येथे एवढेच नमूद करणे जरूर आहे की, ही शहरे उद्योगधंद्यांच्या पायावर वसलेली अशी सहसा नसत. शहरांचे निरनिराळे प्रकार कल्पिले तर काही धार्मिक महत्त्व त्यांस मिळाले म्हणून, तर काही व्यापारी महत्त्व लाभले म्हणून नावारूपाला आलेली. परंतु मिर्झापूर अथवा सुरत यांसारखी केवळ व्यापारामुळे प्रसिद्धीस आलेली शहरे फार विरळा. बहुतेक जुनी शहरे म्हणजे लष्करी छावणीवजा होती. राजसत्तेचे अधिष्ठान आहे, दरबारी मंडळीचा आश्रय आहे म्हणून ज्यांस स्थानमाहात्म्य प्राप्त झाले अशाच प्रकारची हिंदी शहरे बहुधा असत. या विधानाची सत्यता सिद्ध करणारा मुख्य पुरावा म्हणजे राजसत्तेचा न्हास वा स्थलांतर झाल्यावर या शहरांची स्थिती कशी होत असे हेच होय. पैठण, विजापूर, गोवळकोंडा, अहमदनगर अशा महाराष्ट्रातील जुन्या प्रमुख शहरांचा इतिहास पाहिला तर हेच दिसून येईल. धामधुमीच्या काळात तर शहरे झटकन मोडकळीस येत.

शहरांची स्थिती व व्यापार ह्या एकंदर बाबींवर नाना फडणविसांच्या वकिलाने त्यांस दिखीहून इ. स. १७८७ साली लिहिलेल्या एका पत्रातील खालील उताऱ्यावरून बराच प्रकाश पडेल :^१

‘पत्री आज्ञा कीं, ...पूर्वीं मिनेगार दागिने करावयाचे, नक्षे कमलाचे वगैरे पाठविजे, ते कोठें आहेत हें लिहून पाठवावें. यंदा मेवा, नासपाती व द्राक्षे वगैरे चांगला पाठवून द्यावा म्हणून पत्रीं आज्ञा ...हल्लीं इकडील सविस्तर आमचे यजमानास ही विनंती लिहिली आहे, त्याजवरून ध्यानारूढ होईल. विलायती मेवा यंदा उशीरा आला, व कांहीं पांचसात उंट मार्गात लुटले गेले, व गरमीचे दिवस समीप आले. एक्या महिन्याचे मुदतीनें मेवा न पोहचे, व मार्गातच सडून जाई, म्हणून विलायतचे

मेत्रेकरोशाही सांगितले, त्यावरून नासगाती व द्राक्षे न पाठविली...व मिनेगार दागिने कराण्याचे नसे कमलाचे बगैरे पाठविले ते कोठे आहेत म्हणून पत्री आता. त्यास ते नसे आगहांस टाऊक नाहीत,...व कारागीर मिनेगार बगैरे हरयेक माणूस पेशजी दिलीस होते, ते तीन बरे काळ पडला, यावरकरिता कांहीं उपासाने माणसें मेली. कांहीं लखनऊकडे उठोन गेली. दिली आता आपण पाहिली होती, तरी राहिली नाही. नजाफत व कारागिरी व चांगली वरू, पूर्वी आपण पाहिली आहे, त्याचप्रमाणे आता कांहीं दृष्टीस पडत नाही. उगेंच दिलीचें नांव मात्र राहिले आहे. इ.”

या शहरांतील एकंदर उद्योगधंद्यांची तन्हा पाहिली असतासुद्धा असे दिसून येईल की, त्यांची उभारणी केवळ नागर लोकवस्तीचे मागणीवरच अवलंबून होती. निरनिराळ्या प्रकारच्या कळाकुसरीच्या धंद्यांत हिंदी कारागिरांनी अत्यंत प्रावीण्य मिळविले होते ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. परंतु हे धंदे म्हणजे राजेरजवाडे, सरदार-दरकरदार यांच्याच आश्रयाने मुख्यत्वे वाढणारे असत, ही गोष्ट विसरता कामा नये. जर्तार, कलावनू, मल्मल, शाली, भिन्याचे अथवा जडावाचे काम, चंदनी लाकडाचे अथवा हरितवंती नशीकाम ह्या व अशा अनेक त्रिजा तयार करणाऱ्या कारागिरांची उपजीविका राजाश्रयावर अवलंबून असे हे उघड आहे. सामान्य जनतेस लागणाऱ्या सर्व वस्तूंची पैदास खेड्यांतल्या खेड्यांतच होत असे. नाही म्हणावयास काही कापडाच्या पेठा विशेष महत्त्वास चढलेल्या दिसतात. परंतु कापडाच्या या मोठ्या पेठांची मागणीसुद्धा बरीचशी नागर व दरवारीच असे. उदाहरणार्थ, नागपूरचा रेशिमकाठी माळ पुण्यास दुसऱ्या बाजीरावाच्या अमदानीत अतोनात खपत असे. परंतु तेच पेशवाई बुडाल्याबरोबर पुण्याहून मागणी फार कमी झाली; व ही सर्व मागणी दरवारावर किती अवलंबून असे हे जेकिन्सने थिथूरला म्हणजे बाजीरावाकडे नागपुरी माळ १८२८ त किती जात असे याविषयी दिलेल्या आकड्यांवरून स्पष्ट दिसून येते. साधारणपणे जाडेभरडे कापड हा एकच जरा विशेष महत्त्वाचा व्यापारी माळ होता. प्रत्येक खेडेगावात कोठी असेच असे नाही. कोष्ट्यांचा समावेश अलुत्याबळुत्यांत होत नसे. तेव्हा निरनिराळ्या भागांतून कोष्ट्यांच्या निरनिराळ्या महत्त्वाच्या पेठा टरलेल्या असत. या पेठांतील माळ जत्रा, उरूस बगैरे निमित्ताने त्या त्या भागांतून विकला जात असे. तथापि जाड्याभरड्या कापडविक्रीचे क्षेत्रही फार विस्तृत नव्हते. कारण जवळजवळ प्रत्येक जिल्ह्यात मोठमोठ्या पेठा असत व जाडेभरडे कापड फारसे दूरवर पोचत नसे. आर्थिक व्यवहाराच्या संकुचित क्षेत्रामुळे खाणेभिणे, पोशाख व राहणी या बाबतीत स्थानिक फरक किती तरी आढळून येत. मुख्य धान्य, खाण्याचे तेल, अथवा लुगड्यांचा वाण या सर्व गोष्टी स्थानिक पैदाशीवर अवलंबून असत. मापे व वजने गावोगावी निराळी ठरणे हेही याचेच द्योतक होय.

ब्रिटिश अमलास सुरुवात झाल्याबरोबर जुनी सामाजिक व राजकीय व्यवस्था मोडकळीस येण्यास प्रारंभ झाला. आर्थिक बाबतीतही दोन-तीन प्रकारचे परिणाम चटकन दिसून येऊ लागले. ग्रामसंस्था विस्कळित होऊ लागणे हा नवीन प्रस्थापित झालेल्या राजसत्तेचाच परिणाम होता. आजपर्यंत चालत आलेल्या हिंदी राजांची पद्धती निराळी व इंग्रजांची निराळी. ग्रामाधिकारी व ग्रामसंस्था यांच्यामार्फतच बराच कारभार करवून घेण्याकडे जुन्या राज्यकर्त्यांचा कळ असे. इंग्रज राज्यकर्त्यांस असे करणे शक्य नव्हते. सर्व सत्ता केंद्रीभूत होऊन थोड्या इंग्रज अमलदारांच्या हुकमतीत निरनिराळ्या प्रांतातील कारभार एकजात व एकतंत्री पद्धतीने चालणे हे इंग्रजी साम्राज्याचे खरे स्वरूप. तेव्हा या नवीन राजवटीत स्थानिक स्वराज्यसंस्थांचा पूर्णपणे न्हास होणे हे अत्यंत साहजिकपणे घडून आले. स्थानिक संस्थांच्या न्हासाबरोबरच इंग्रजी पद्धतीच्या न्यायमंदिरांची प्रस्थापना झाली व कायदेकानू निश्चित केले गेले. ‘दामदुष्यट’सारखे नियम अथवा गावातल्या गावात तंटे तोडण्याची सोय या गोष्टी नाहीशा

झाल्या. जुन्या राजवटीत उत्कर्षास आलेले व्यवसाय व घराणी रसातळास गेली आणि नवीन व्यवसायांची व नवीन कल्याणांची माणसे पुढे सरसावली. पेशवाईत कर्ज वसूल करण्यास न्यायमंदिराकडे धाव घेता येत नसे. आता इंग्रजी कायद्यामुळे या गोष्टी शक्य झाल्या आणि त्यामुळे ऋणको व धनको यांचेमधील संबंध नवीन प्रकारचे बनले गेले. देशातील लढाया बहुशः बंद झाल्या, चोरा-चिलड्यांचा उपद्रव कमी झाला; व त्यामुळे लोकसंख्या वाढीस लागली. या एकंदर राज्यपद्धतीतील फरकाप्रमाणेच अत्यंत महत्त्वाची बाब म्हणजे सरकारचे जमीनमहसुलासंबंधीचे धोरण ही होय. अव्वल इंग्रजीतील ब्रिटिश अमलदार येथील मुल्की कारभारात साहजिकपणे अनभिज्ञ होते; व इतर गोष्टीप्रमाणेच मुल्की कारभारातही इंग्रजी परिस्थितीवरून बांधलेल्या कल्याणांवरूनच प्रथम प्रथम त्यांनी आपली मुल्की पद्धती बसविली. पुढे जसजसे निरनिराळे बरेवाईट अनुभव आले, निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांचे विचार जसजसे बनत गेले, त्याप्रमाणे निरनिराळ्या भागांतील मुल्की व्यवहारास वळण लागले. बंगालातील जमीनदारी, पंजाबमधील व संयुक्त प्रांतातील ग्रामसंस्थेमार्फत जमीनदारी, मद्रास इलाखा व मुंबई इलाखा येथील रयतवारी, मध्य प्रांतातील मालगुजारी, अशा प्रकारचे भिन्न भिन्न प्रकार बनले. हे प्रकार बनत असताना एकंदर समाजव्यवस्थेत मोठमोठे फरक घडून आले. काही वर्गांचा अतिशय फायदा झाला, तर इतरांचा फार तोटा झाला. याशिवाय दुसरी बाब म्हणजे जमीन-महसूल आकारण्यासंबंधीचे धोरण ही होय. जुन्या वसुलाचे आकडे हे कितपत खरे अथवा खोटे, कितपत ऐनवसुलीचे अथवा कितपत कमालमर्यादेचे याची इंग्रज अमलदारांस नीटशी कल्पना नव्हती; व एकंदर बऱ्याच लढाया लढाव्या लागल्यामुळे कंपनीस पैशाची नड सारखी भासत असे. यामुळे प्रथम जो जमीनमहसूल आकारण्यात आला तो बहुतेक सर्व प्रांतांत बेसुमार होता. हा बेसुमार जमीन-महसूल सक्तीने वसूल करण्यात किती जुलूम होत आहे व त्यामुळे शेतकऱ्यांची किती हलाखीची स्थिती होत आहे हेही या ब्रिटिश अमलदारांस कळून येत नव्हते. याच सुमारास, म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात, सर्वच मालाच्या किमती थोडथोड्या कमी होत होत्या, म्हणजे जमीनमहसुलाचा बोजा (जमीनमहसूल पैशांत आकारला असल्यामुळे) सारखा वाढतच होता. एकंदरीत ब्रिटिश राजसत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतरचा काही काळ प्रत्येक प्रांतात धामधुमीचा, हलाखीचा व सामाजिक उलथा-पालथीचा असाच गेला. यानंतर विस्कळित झालेली घडी पुनः काहीशी बसली. जमीनमहसुलाचे मान थोडेसे कमी करण्यात आले, किमती चढू लागल्या, आणि आर्थिक स्थिती सुधारू लागली. परंतु त्याबरोबरच उद्योगधंद्यांत मोठमोठे फरक पडू लागलेच होते. पुणे दरबार मोडल्यामुळे कलेला उत्तेजन नाहीसे झाले, व कारागीरवर्ग अन्नान्नदशेस पोहोचू लागला. त्यातच यंत्रशक्तीने तयार केलेला नवा माल हिंदुस्थानात जास्त जास्त येऊ लागल्यामुळे आपले धंदे आणखीच बुडणार अशी स्पष्ट चिन्हे दिसू लागली. अंतर्गत व्यापारातील बरेचसे जुने अडथळे नाहीसे झाले होते. हळूहळू कंपनीसरकारने रस्ते बांधण्याचे कामही हाती घेतले. पुढे काय होणार याची बरीच कल्पना येऊ लागली. परंतु आग-गाडीच्या युगास आरंभ होण्यापूर्वी आमच्या आर्थिक जीवनात अगदी मूलभूत असा फरक घडून आला नाही. जुन्या राजवटीत व नवीन अमदानीत फार मोठा फरक होता. हा फरक पडल्यामुळे वर दर्शविल्या-प्रमाणे एक सामाजिक क्रांतीच घडून आली असे म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु आर्थिक बाबींत जो फरक घडून आला तो अजून फार महत्त्वाचा नव्हता. खेड्यांचे, स्वयंपूर्ण स्वरूप व अंतर्गत व्यापाराचे संकुचित क्षेत्र ही दोन्ही अद्यापि बहुतेक प्रांतात कायम होती; व ही कायम असेपावेतो यांत्रिक युगाचा धक्का आमच्या देशास बसला होता असे म्हणता येत नाही.

२. वाहतुकीच्या साधनांची वाढ व तिचे परिणाम

गेल्या प्रकरणात दर्शविल्याप्रमाणे हिंदुस्थानभर इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचा परिणाम केव्हा होऊ लागला हे अगदी नक्की सांगणे कठीण आहे. परंतु परराष्ट्रीय व्यापारात जे काही ठळक ठळक फरक इ. स. १७५० च्या पुढे झाले, त्यावरून हा परिणाम कसा होत गेला व त्याचे क्षेत्र कसे वाढू लागले हे कळून घेण्यासारखे आहे. युरोपीय राष्ट्रांचा हिंदुस्थानाशी जो प्रत्यक्ष व्यापारी संबंध आला तो प्रथम मसाल्याच्या पदार्थांच्या व्यापारामुळे होय. मसाल्यास लागणाऱ्या मिरी वगैरे जिनसांचा व्यापार फार क्लिफायतशीर असल्यामुळे तो आपल्या ताब्यात असावा असे प्रत्येक युरोपीय राष्ट्रास वाटत होते; आणि म्हणून तुर्कानी भूमध्यसमुद्राच्या पूर्वेकडील सर्व प्रदेशांचा ताबा घेतल्यावर आशियात पोचण्याचा जलमार्ग शोधण्याची खटपट तिकडे सुरू झाली. पुढे जलमार्गाने जावा वगैरे बेटांशी दळण-बळण सुरू झाल्यावर ह्या गोऱ्या व्यापार्यांस असे आढळून आले की, त्या बेटांत हिंदुस्थानच्या कापडास मागणी फार आहे व आपण त्यांस हे कापड पुरविल्यास आपला व्यापार फार सुकर होईल. एवढ्याच-करिता युरोपीय व्यापारी आपल्या वखारी हिंदुस्थानात स्थाय्य लागले. पुढे पुढे हिंदी कापड व हिंदी कळाकुसरीच्या जिनसा यांना खुद्द युरोपातच मागणी बरीच दिसून आली; आणि हा व्यापारही बराच मोठा व क्लिफायतशीर झाला. उलटपक्षी हिंदुस्थानात युरोपीय वस्तूंचा फारसा खप होत नसे व हिंदुस्थानात सोनेचांदी पाठवूनच येथील माळ युरोपीय व्यापार्यांस विकत घ्यावा लागे. अगदी १७५० पावेतो ईस्ट इंडिया कंपनी दरवर्षी इतर मालापेक्षा सोन्याचांदीचीच आयात हिंदुस्थानात अधिक करित असे. १७५७ च्या पुढे कंपनीच्या ताब्यात हिंदुस्थानातील बराच मुख्य आल्यानंतर ही सोन्याचांदीची आयात बंद झाली. १७९० च्या सुमारास कंपनीच्या हिंदी व्यापाराची स्थिती पाहिली असता असे दिसून येईल की, हिंदुस्थानातून यावेळपावेतो निर्गतीची खरी महत्त्वाची बाब म्हणजे कापड हीच होती. या वेळेस इंग्लंडमध्ये यंत्राच्या साहाय्याने सूत निवू लागले होते; पण मागाची यंत्रे अद्यापि प्रयोगावस्थेतच होती. एकंदरीत तिकडे कापडाचा धंदा ऊर्जितावस्थेत होता, परंतु उच्च दर्जाच्या हिंदी कापडाला अजून मागणी बरीच होती. कॅलिको, मल्लम वगैरे कापड ही खरी महत्त्वाची बाब, याशिवाय रेशीम, साखर, सोरा, नीळ, या इतर निर्गतीच्या वस्तू होत्या. याच सुमारास आयात होत असे ती निरनिराळ्या, विरोधतः युरोपीय लोकांस लागणाऱ्या वस्तूंची. उदाहरणार्थ 'बीयर'ची व युरोपीय दारूची बरीच आयात होत असे. सारांश, हिंदुस्थानात परदेशी मालाचा खप फारसा नव्हता. आयातीतील लक्षात घेण्यासारख्या प्रमुख गोष्टी म्हणजे लोकरी कापड, तांबे आणि लोखंड व पोलाद या होत्या.

१८५० च्या सुमारास जर हिंदुस्थानच्या परदेशी व्यापाराची स्थिती पाहिली तर एवढ्या अवधीत केवढा मोठा फरक घडून आला होता हे आपल्या लक्षात येईल. उदाहरणार्थ १८४१-४२ सालचे आकडे घेतल्यास असे दिसून येते की, या वर्षी हिंदुस्थानातून कळकत्ता, मद्रास व मुंबई या तीन बंदरांतून १४ कोटी रुपयांचा माल परदेशी रवाना झाला होता. यापैकी अरू, नीळ व कापूस या तीन जिनसांची निर्गत प्रत्येकी अडीच कोटी रुपयांवर झाली होती. बाकी उरलेल्यांत साखर सव्या कोटी, रेशीम व रेशमी कापड एखादा कोटी व धान्य अर्धा कोटी या ठळक बाबी होत्या. आणि एकंदर निर्गत झालेल्या साध्या कापडाची किंमत पुरी अर्धा कोटीही नव्हती. येथे लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट ही की, कापडाच्या एकंदर निर्गतीपैकी जवळजवळ अर्धा निर्गत चीन देशात झालेली होती. याच्या उलट फरक आयातीच्या बाबतीत पडला होता. १८४६ साली विलायतेतून हिंदुस्थानात ६-७० कोटी रुपयांचा माल आला, त्यातील मुख्य बाबी पुढीलप्रमाणे होत्या : कापड ३-३७ कोटी रुपये, सूत ८४ लक्ष रुपये, लोकरी कापड ५९ लक्ष रुपये, तांबे व पितळी माल ४५ लक्ष रुपये, लोखंड व पोलाद १६ लक्ष रुपये.

म्हणजे १८०० ते १८५० या पन्नास वर्षांत हिंदुस्थानच्या परराष्ट्रीय व्यापारांत खरी क्रांती घडून आली. हिंदुस्थान बरेच कापड पुरवीत होते ते पुरवीनासे झाले आणि त्याऐवजी नीळ, अफू व कापूस यांची निर्गत करू लागले; आणि आयातीत इतर सर्व गोष्टीपेक्षा मॅचेस्टरचे कापड हीच महत्त्वाची बाब होऊन बसली. परराष्ट्रीय व्यापाराचे स्वरूप १८५० पूर्वीच असे बदलले होते. पण याचा परिणाम हिंदी आर्थिक घटनेवर फारसा घडून आला नव्हता. कारण अजून परराष्ट्रीय व्यापाराचे एकंदर प्रमाण अल्प असून परराष्ट्रीय व्यापाराच्या फरकांचे परिणाम सर्व हिंदुस्थानभर दिसून येत नव्हते. निर्गतीच्या महत्त्वाच्या बाबींपैकी नीळ व अफू यांची पैदास काही विवक्षित क्षेत्रांतच होत असे; आणि यांच्या वाटत्या व्यापाराचा परिणाम जिकडेतिकडे फैलावला नव्हता. कापसाच्या निर्गतीची गोष्ट काहीशी निराळी होती. परंतु कापसाच्या निर्गतीचा परिणामही फार अल्प क्षेत्रावरच घडून आलेला होता. याचे कारण म्हणजे खुष्कीच्या मार्गाने वाहतूक करण्याची महार्घता हे होय. सबंध हिंदुस्थानातून होणाऱ्या कापसाच्या निर्गतीपैकी अर्धी निर्गत गुजराथेतून या काळी होत असे. कारण की, गुजराथेतील कापूस पिकणाऱ्या जिल्ह्यांतच उत्तम बंदरे होती. बहुतेक भडोच, सुरत, धोळेरा, भावनगर, घोषो या बंदरांतून हा कापूस निर्गतीकरिता मुंबईस जाई. याच्या खालोखाल खानदेशी कापूस कल्याण व पनवेल या बंदरांच्या द्वारा जाई. तेव्हा हे काही भाग सोडून दिले तर परदेशी व्यापाराच्या बदललेल्या स्वरूपाचा फारसा परिणाम हिंदी शेतकऱ्यावर झाला असे दिसून येत नाही.

अर्थात आयातीत घडून आलेल्या फरकाबद्दल असे म्हणता येत नाही. यातील खरा फरक म्हणजे कापडाच्या व्यापारासंबंधीचा होय. १८०० च्या सुमारास जी मोठी कापडाची निर्गत हिंदुस्थानातून होत असे, ती या पन्नास वर्षांत जवळजवळ पूर्णपणे बंद पडून तिच्याऐवजी फार मोठ्या प्रमाणावर कापडाची आयात होऊ लागली हे उघड आहे. याचा परिणाम अर्थात कापडाच्या धंद्यावर व एकंदर कोष्टीवर्गावर फार मोठा झाला असला पाहिजे. या सर्व बाबींचा तपशीलवार विचार करण्यास पुरेशी सामग्री आपणास उपलब्ध नाही; आणि या सामग्रीच्या अभावी हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत कसकशी स्थित्यंतरे या काळात होत गेली हे सांगणे कठीण आहे. परंतु टोकळ मानाने असे म्हणता येईल की, या काळात कापडाचा धंदा विशेष डबघाईस आला तो मुख्यत्वे बंगाल, आंध्रप्रांत व गुजराथ या भागांत आला असावा. कारण कापडाची निर्गत जी विशेष होत असे ती या भागांतूनच; आणि हे भाग जलमार्गाने विशेष सुकर असल्यामुळे कापडाच्या आयातीचे दुष्परिणाम यासच प्रथम भोगावे लागले असतील. १८५० च्या सुमारास इंग्लंडमधून हिंदुस्थानात जवळजवळ २० कोटी वार कापडाची प्रतिवर्षी आयात होत असे. या वेळेस एकंदर कापडाचा खप देशात काय होता हे सांगणे अशक्य आहे. परंतु आयात झालेले कापड सगळीकडे सारखेच वाटले जात असेल हे संभवत नाही. तेव्हा या आयातीमुळे काही विशिष्ट भागांतील कापडाच्या धंद्यास बराच धक्का बसला असला पाहिजे हे निर्विवाद होय.

याप्रमाणे जरी काही भागांत आर्थिक घडामोडी होण्यास १८५० च्या पूर्वीच प्रारंभ झाला होता, तरी सबंध देशाचा विचार केल्यास यावेळपर्यंत परदेशी व्यापाराची व अंतर्गत व्यवहाराची सांगड फारशी बसली नव्हती, असेच दिसून येईल. उदाहरणार्थ, खानदेशी कापसास जरी थोडीबहुत परदेशी मागणी असली, तरी मध्यप्रांतातील कापसाची मोठ्या प्रमाणावर निर्गत होणे अशक्य होते. मध्यप्रांतातील कापूस जात असे तो मिर्झापूरस बैलांच्या तांड्यांमार्फत अथवा मुंबईस बैलागाड्यांतून. परंतु १८५० च्या सुमारास मुंबईच्या वाहतुकीचा खर्च दर ७ मणांच्या गाडीमागे जवळजवळ ५० रुपये पडत असे.

वाहतुकीची साधने आणि मार्ग यांची सुधारणा घडवून आणण्याचे कार्य कंपनी सरकारने १८३० च्या पूर्वी फारसे हाती घेतले नव्हते. मद्रास इलाख्यात तर जवळजवळ १८५० पावेतो पक्क्या सडका

अशा नव्हत्याच, असे म्हटले तरी चालेल. मुंबई इलाख्यात १८३० साली बोर घाटाचा एक तेवढा चांगला रस्ता अस्तित्वात होता. १८३० च्या पुढे नवीन रस्त्यांची कामे बरीच हातात घेण्यात आली. १८५० सालपावेतो कलकत्ता ते बनारस व मुंबई ते आग्रा हे दोन मोठे रस्ते पुरे करण्यात आले होते; व मिर्झापूरपासून नागपूरपर्यंत एक बिनपुलाची साधारण सडक आखण्यात आली होती. लॉर्ड डलहौसी यांच्या कारकीर्दीत हे रस्ते बांधण्याचे काम विशेष नेटाने पुढे सरसावले. महा-राजमार्ग (ग्रँड ट्रंक रोड) कलकत्त्यापासून दिल्लीपर्यंत पुरा केला गेला; व पुढे लाहोर-पेशावरपर्यंतही तो पोचविण्याचे काम सुरू झाले. सरकारी रस्ते व इमारती यांकरिता एक नवीन खाते निर्माण करण्यात आले; आणि तिन्ही इलाख्यांतील वाहतुकीच्या मार्गांच्या खर्चवेचासंबंधी विचार करण्याकरिता तीन कमिशनने नेमण्यात येऊन प्रत्येक इलाख्यात नवीन रस्ते बांधण्यास आरंभ झाला. परंतु लॉर्ड डलहौसी यांच्या कारकीर्दीपावेतो रस्त्यांच्या अभावामुळे पावसाळ्यात मालाची नेआण तर जिकडेतिकडे बंद असेच, पण इतर ऋतूतही गाड्या चारू शकतील असे रस्ते थोडेच असत. यामुळे या काळात व्यापाराची खरी वाढ ही ज्या भागांत नद्या अथवा कालवे बोटींच्या रहदारीस योग्य असत अथवा जो भाग समुद्रकिनार्याच्यातचा होता त्या भागांतच झाली.

लॉर्ड डलहौसींनी रस्ते सुधारण्याच्या कामी बरीच खर्च केला. परंतु त्यांचे खरे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे रेल्वे कंपनी स्थापण्यास मदत करून एकंदर हिंदुस्थानातील आगगाड्यांच्या मार्गांची दिशा निश्चित करणे हे होय. हिंदुस्थानात आगगाड्यांचे रस्ते बांधण्याचा विचार १८४४ सालापासून सारखा होत होताच. परंतु शेवटी कंपनीसरकार व खाजगी इंग्रज कंपनी यांतील करारमदार लॉर्ड डलहौसींच्या कारकीर्दीतच ठरले गेले व आगगाड्यांचे मार्ग आखण्याचे धोरण डलहौसीसाहेबांनीच निश्चित केले. इतर बऱ्याच देशांत आगगाड्यांची वाढ झाली ती खाजगी कंपन्यांच्या द्वारे परस्पर बराच व्यापार असलेल्या जवळजवळच्या शहरांचे दरम्यान लोहमार्ग बांधून झाली. कारण की, एकदम फार दूरवर रस्ता बांधला असता, त्याकरिता लागणाऱ्या मोठ्या भांडवलाच्या मानाने वाहतुकीपासूनचे उत्पन्न निदान सुरुवातीस मिळण्याची शक्यता नसे. परंतु हिंदुस्थानात कंपनी सरकारने रेल्वे कंपनीच्या भांडवलावर काही किमान मर्यादिपावेतो व्याज देण्याची हमी घेतल्यामुळे सरकार आखून देईल त्या मार्गाने एकदम आगगाड्या बांधल्या गेल्या होत्या. सरकारी धोरणाचे मुख्य उद्देश दोन प्रकारचे होते. सैन्याची हालचाल सुलभ व्हावी म्हणून आगगाड्या बांधावयाच्या हा पहिला, आणि हिंदुस्थानातील कच्च्या मालाची, विशेषतः कापसाची, निर्गत स्वस्त व्हावी हा दुसरा. हे दोन उद्देश घ्यानात घेऊन लॉर्ड डलहौसींनी आगगाड्यांचे रस्ते बांधण्याचा कार्यक्रम आखला. १८५० च्या सुमारास निरनिराळ्या कंपन्या अस्तित्वात येऊन कामास सुरुवात झाली आणि पंधरा वर्षांच्या आत कलकत्ता, मुंबई व मद्रास या तिन्ही बंदरांपासून त्यांच्याजवळील सर्व सुपीक प्रदेशांपावेतो आगगाड्या बांधल्या गेल्या. सन १८६५ त कलकत्त्यापासून अलाहाबाद व राणीगंजपावेतो मार्ग सुरू होता आणि पुढील जवळपूर व दिल्लीकडील मार्गांचे काम चारू होते. मुंबईपासून खांडवा, उमरावती, सोलापूर व अहमदाबाद येथील वाहतूक सुरू झाली होती; आणि मद्रासपासून त्रिचनापल्ली, बेंगळूर, कडप्पा व कोईमटूर मार्गाने पश्चिम किनाऱ्यावरील बेवूरपावेतो रस्ता पुरा झाला होता. तसेच पंजाबामध्ये मुल्तान-अमृतसरचे दरम्यान व दिल्लीपासून पुढे, आणि बंगाल्यात कलकत्त्याहून ढाकाचे बाजूला काम संपादनाने चालू होते. १८७१ साली मुंबई व कलकत्ता यांचा जवळपूरमार्गाने, मुंबई व मद्रास यांचा रायचूरमार्गाने आणि कलकत्ता व मुल्तान यांचा अलाहाबाद, दिल्ली व लाहोर या मार्गाने संबंध जोडला गेला होता. अशा रीतीने केवळ पंधरावीस वर्षांच्या आत वाहतुकीची जी मुख्य अडचण ती हिंदुस्थानच्या बहुतेक सर्व भागात एकदम सुटल्यासारखी झाली; आणि बहिर्गत व अंतर्गत व्यापारास एकदम चालना मिळाली.

वाहतुक सुकर होऊन व्यापार असा झपाट्याने वाढीस लागल्यामुळे जगात इतरत्र चाललेल्या उलाढालीचे आर्थिक परिणाम हिंदुस्थानभर भासू लागले व हिंदुस्थानच्या आर्थिक इतिहासाच्या अगदी अर्वाचीन विभागास सुरुवात झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही. अंतर्गत व्यापाराबद्दल आपणांस भरपूर माहिती नाही; तरी परराष्ट्रीय व्यापाराच्या आकड्यांवरून वरील सिद्धांताचे समर्थन करिता येईल. हिंदुस्थानातील कापूस इंग्लंडमधील कारखान्यांस पुरविता येईल किंवा नाही याचा विचार ब्रिटिश व्यापारी नेहमीच करित आले होते, आणि १८५० च्या अलिकडे काही वर्षे हिंदुस्थानातून कापसाची निर्गत वाढली होती हे वर दर्शविलेच आहे. परंतु या वाढीस जुन्या परिस्थितीत काही मर्यादा होती ती ओलांडणे सुधारलेल्या वाहतुकीच्या साधनांमुळे शक्य झाले; आणि ही मर्यादा ओलांडण्याचा प्रसंगही अमेरिकेतील युद्धामुळे सहजच आला. इंग्लंडमधील गिरण्यांची मुख्य भिस्त अमेरिकेतील कापसावर असे. परंतु युद्धामुळे अमेरिकेतील कापसाचा पुरवठा एकाएकी कमी झाला आणि त्यामुळे लँकाशायरमध्ये कापसाचा दुष्काळ पडला. अशा वेळी मिळेल तो व मिळेल तेथून कापूस विकत घेणे प्राप्त झाले व हिंदी कापसास इंग्लंडकडून मागणी अतोनात वाढली. हिंदी कापसाचा भावही झपाट्याने वाढला, तो इतका की, केवळ चार वर्षांत तो चौपटीहून अधिक झाला! कापूस पिकवणे अतिशय किफायतशीर झाले व त्यामुळे कापसाच्या लागवडीस उत्तेजन मिळाले. काही वर्षेपावेतो कापूस पिकणाऱ्या प्रदेशांतील शेतकऱ्यांची चंगळ झाली. १८५० साली जवळजवळ दोन कोटी रुपये किमतीच्या कापसाची हिंदुस्थानातून निर्गत झाली होती, १८६० साली ही निर्गत साडेपाच कोटी रुपयांपर्यंत वाढली, तर १८६५ साली या निगतीची किंमत साडेसदतीस कोटी रुपये भरली! अर्थात या युद्धाच्या वेळेस चढलेले हे भाव पुढे लगेच उतरले व हिंदी कापसाला यानंतर युद्धकाली जी मागणी होती ती सारखी टिकली नाही. परंतु येथे विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट ही की, या अमेरिकेतील युद्धाचे परिणाम जसे हिंदुस्थानभर दिसून आले तसे यापूर्वी कोणत्याच परराष्ट्रीय उलाढालीचे दिसून आले नव्हते; आणि अगदी शेतकऱ्यालाही चटकन भासणारी अशी ही बाहेरील जगातील पहिलीच गोष्ट होती. कापसाच्या तेजीच्या भावांमुळे निरनिराळ्या प्रांतांत १८६० ते १८७० या दशकांत बराच पैसा ओतला गेला. त्यामुळे जमिनीच्या किमती चढूकडे वाढल्या व शेतकऱ्याची स्थिती सकृद्दर्शनी तरी फार भरभराटीची दिसून आली.

ज्याप्रमाणे अमेरिकेतील युद्धामुळे हिंदी कापसास एकदम नवीन मागणी आली, त्याप्रमाणे क्रिमियातील युद्धामुळे हिंदी पाटाची माहिती युरोपात विशेष झाली. यापूर्वी युरोपात पोती, दोरखंड वगैरे बनविण्यास रशियातील तागाचा विशेष उपयोग करण्यात येत असे. परंतु क्रिमियातील युद्धामुळे जेव्हा या तागाचा तुटवडा पडला, तेव्हा त्याऐवजी हिंदुस्थानातील पाट जास्त वापरण्यात येऊ लागले. हळूहळू हे पाट अधिक चांगले असे आढळून आल्यामुळे त्याची मागणी वाढून त्या व्यापारास व तागाच्या लागवडीस जोर चढला. कापूस आणि ताग यांच्याप्रमाणेच इतर शेतीच्या पैदाशीची स्थिती होती. कारण सडका व आगगाड्या यांच्या प्रसारामुळे हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतातील कच्चा माल परदेशी पाठविणे सुलभ होऊन परराष्ट्रीय व्यापार फार भरभराटीस आला. त्यातच १८६९ साली सुएझचा कालवा बांधला गेल्यामुळे युरोपात येथील माल जाणे विशेषच सोपे झाले. १८५०च्या सुमारास हिंदुस्थानातून निर्गतीच्या महत्त्वाच्या बाबी अफू, नीळ, कापूस व साखर या चारच होत्या. यांच्या खालोखाल धान्य, कापड आणि रेशीम व रेशमी माल यांची काहीशी निर्गत होत असे. १८५० च्या पुढील पंधरावीस वर्षांत या व्यापारात फार मोठा फरक घडून आला. एक तर व्यापाराचे मान फार झाले. एकंदर निर्गत मालाची किंमत १८५० साली सोळासतरा कोटी रुपये होती, ती वीस वर्षांच्या आत ५० कोटी रुपयांपर्यंत पोचली. (१८६४ ते १८६६ या वर्षी तर कापसाच्या भावाच्या आर्थिक तेजीमुळे एकंदर ६५ कोटी रुपयांपर्यंत परदेशीय निर्गत मालाची किंमत आली.) या निर्गतीच्या किमतीची वाढ पुढेही अशीच टिकून राहिली.

१८८२ च्या सुमारास हा आकडा ८० कोटी रुपयांपर्यंत गेला व १८९५ साली तो १०० कोटी रुपयांवर चढला. परंतु एकंदर व्यापाराचे मान व किंमत ही वाढली एवढेच नव्हे, तर या व्यापारात बऱ्याच नवीन वस्तू आता महत्त्व पावल्या. व्यापाराच्या वाढीच्या मानाने फक्त कापूस व अफू एवढ्याच जुन्या बाबी वाढल्या, निळीचा व्यापार थोडासा वाढला; परंतु साखर, कापड, रेशीम व रेशमी माऊ यांचे महत्त्व अगदी कमी झाले. उलयशी, तांदूळ आणि १८८० सालच्या पुढे गहू-जवस, शिरस, इत्यादी गळिताची धान्ये, पाट, कातडी, चहा व कॉफी, लाख, इत्यादी अगदी नवीन अशा मालाची निर्गत फार मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागली. याप्रमाणे परराष्ट्रीय व्यापाराच्या स्वरूपाचे परिवर्तन पुरे होऊन आता हिंदुस्थानातील सर्व प्रांतांमधील शेतकी पैसास हीच हिंदुस्थानातून होणारी खरी निर्गत असे झाले.

सडका व आगगाड्या यांच्या प्रसारामुळे हिंदुस्थानात जो मोठा फरक घडून आला तो हा की, जुन्या काळाप्रमाणे आता प्रत्येक टापू स्वतंत्र व स्वावलंबी असा राहिला नाही. इतर प्रांतांत व परदेशांत आपल्या मालास मागणी आहे हे शेतकऱ्यांस कळून आले; आणि तसेच परदेशाचा व परप्रांतांचा मालही हिंदुस्थानभर जिकडेतिकडे पसरू लागला. हा दुसऱ्या प्रकारचा फरक विशेषतः दुष्काळाच्या प्रसंगी निदर्शनास येऊ लागला. अन्नधान्य व दुष्काळ ही अनारी काळापासून या देशातील लोकांच्या परिचयाची आहेत. दुर्गादेवीच्या दुष्काळासारख्या काही दुष्काळांनी संबंध प्रांतचे प्रांत असे उध्वस्त करून टाकले की, त्यांची स्मृती शतकेच्या शतके लोकांत टिकून राहिली. अन्नधान्य पडून अथवा अतोनात किंवा अवेळी पाऊस पडल्यामुळे पिकांची नासाडी होऊन खाण्यास दाणागोटा नाहीसा होणे म्हणजे दुष्काळ. याच्या निवारणार्थ लोकांनी धान्य पेवात राखून ठेवणे व राज्यकार्यांनी भावी आपत्ती टाळण्याकरिता धान्याची कोठारे बांधणे हाच सर्वमान्य उपाय होता. जेव्हा वाहतुकीची साधने फार अल्प होती तेव्हा धान्य फार दूरवर वाहून नेणे शक्य नव्हते; आणि कोणत्याही टापूतील धान्य व चारा यांचा पुरवठा नाहीसा झाला म्हणजे तेथे प्राणहानी फार होऊन सर्व जनता देशोधडीस लागे.

इ. स. १७८४ साली उत्तर हिंदुस्थानात पडलेल्या भयंकर दुष्काळाचे तत्काळीन पत्रांत केलेले वर्णन वाचून जुन्या काळाच्या दुष्काळाच्या मीषण स्वरूपाची खरी कल्पना होते. पुढील उतारा पाहा : “या प्रांतीं पाऊस प्रथम आरद्रापासून आरलेपापावेतो काय पडला असेल. त्याजवर जोरी बाजरी वगैरे पेरण्या जाल्या. मघापासोन अगदीं पाऊस उचडला. बाजरी वाळून उडाली. पुढें रबीचे पेरेंच नाहीं जाळें ! हा मुद्दख आधींच लुटला गेला. लोक कंगाल जाले. सांप्रत सुत्रा पडला. या देशांत लष्करांत महागार्द. बारा तेरा शेर धारण आज आहे. उद्यां ईश्वर जाणे ! असीच गती अंतरवेद, दिल्ली, लाहोर, कदमीर-पावेतो जाळी. मुद्दख तिकडील उडून दक्षणेस येतात. हजारां लाखां माणूस भिकार लष्करांत आलें. माळव्यांत जातात. अन्न मिळत नाहीं. उपासानें माणूस फार मरतें. संहारच होऊ लागला आहे. लखनवू व श्रीकाशी प्रांतीं हीच दशा झाली. कंगाल लखनऊंत फार आलें. त्याची वस्ती मिर्जा अमानीनें वेगळीच करविली. दर माणसीं दोन पैसे रोज देतो.”^१ याच दुष्काळाबद्दल आणखी एका पत्रात खालील मजकूर आढळतो : “अनावृष्टीमुळें रयत झाडून येथवर मेळी कीं, एकला गांव निमाणसी झाला. एके घरचीं माणसें दहावीस जीं असतील तीं झाडून घरांत मेळीं. प्रेतें उचलावयास कोणी राहिलें नाही ! हाडांचे सापळे घरांत तसेंच पडून राहिले ! वांचले ते लोकर अधीर होऊन निघोन देशांतरास गेले. पूर्वेस फार गेले. दक्षणेस लाखां माणूस गेले. म्यांजेरचे मुक्कामी लष्करांतून पुढें जात. हजारांहजाराच्या छुंडी एका-मागे एक जात होत्या. मारवाडची हीच दशा. माळवा, नेमाड, बराणपूर हीं टाकून पुढें छुंडी गेल्या.”^२

१. इतिहाससंग्रह—ऐतिहासिक टिपणे, भाग ५, पृ. ५.

२. किता, पृ. ११.

१८०२ साली आपल्या दक्षिण प्रांतात असाच मोठा दुष्काळ पडला होता. अनंतफंदीने तत्संबंधी केलेल्या वर्णनातून पुढील काही ओव्या उद्धृत केल्या आहेत : “वृक्षास न राहे एक पर्ण । मग अपक्व राहतील कोठून । सोतरोठे बरबडे भक्षून । तरी वांचले नाहीत ॥ ७१ ॥ वृषभ धेनु सूकर श्वाने । मत्र मंडूक गणपतीवाहने । सर्वही भक्षिले भिकार्याने । शेवटीं प्राण गेलेहो ॥ ७२ ॥ असे जे भक्षूं नये ते भक्षिले । शेवटीं ईश्वरीं उपेक्षिले । त्यांतून चवथाई रक्षिले । तीन हिस्से गतप्राण ॥ ७४ ॥ हाताने तोलावे सुवर्ण । धान्य मोजावे ताजव्याने । अच्छेर दीडपाव दाणे । रुपयाचे तेही न मिळे ॥ ७५ ॥ कोण प्रेताला ओढितो । येथे अवध्यांचा प्राण जातो । कोण कोणाचा समाचार घेतो । यांत वांचतो कोणता ॥ ८२ ॥ सरी सर्वत्रलागीं जाणा । एकसारख्याची वेदना । धनाढ्यासि न मिळे दाणा । मग निर्धन कैसा वांचतो ॥ ८३ ॥”

आगगाड्यांच्या प्रसारामुळे दुष्काळाचे हे मूळचे स्वरूप अगदी पालटू लागले. १८६८-६९ साली राजपुतान्यात पडलेला दुष्काळ हा जुन्या स्वरूपाचा शेवटचा दुष्काळ असे म्हणण्यास हरकत नाही. या वेळेस माणसे व गुरे यांची अतोनात हानी झाली; आणि आग्रा, दिल्ली वगैरे शहरे राजपुतान्यातील भिकाराने भरून गेली. परंतु निरनिराळ्या प्रदेशांत रस्ते व आगगाड्या बांधल्या गेल्या तेव्हा बाहेरून धान्याचा पुरवठा करण्याची सोय करता येऊ लागली. दुष्काळ म्हणजे आता धान्याचा पूर्ण अभाव असे नसून केवळ धान्याची महागाई आणि पिके बुडाल्यामुळे शेतकऱ्यांस व एकंदर खेड्यापाड्यांतील जनतेस उपजीविकेचे साधन नाहीसे होणे असे झाले आहे. दुष्काळाच्या बदललेल्या स्वरूपामुळे शेतकऱ्यांचा फार फायदा झाला व आपल्या एकंदर आर्थिक जीवनात मोठा फरक पडला हे उघड आहे. अजून दुष्काळाची भीती शेतकऱ्यांच्या मनात कायम आहे; आणि अवर्षणामुळे तो अन्नास महाग होतो, त्याच्या गुराढोरांची नासाडी होते, तसेच तो कर्जात बुडून जातो हे खरे. परंतु दुष्काळामुळे पूर्वीप्रमाणे खेडीच्या खेडी ओस पडणे व मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या कमी होणे हा प्रकार आता राहिला नाही.

३. जुन्या उद्योगधंद्यांचा न्हास व नवीनांचा उगम

गिरण्या व कारखाने निघण्यापूर्वी हिंदी उद्योगधंद्यांचे सर्वसाधारण स्वरूप काय होते हे पहिल्या प्रकरणात दर्शविलेच आहे. या जुन्या उद्योगधंद्यांवर बदलत्या परिस्थितीचा काय परिणाम झाला व नवीन प्रकारचे उद्योगधंदे कसे अस्तित्वात आले याचा विचार आता करावयाचा आहे.

नागर कळाकुसरीचे धंदे, खेडेगावांतील साधे उद्योगधंदे आणि याशिवाय देशभर ठिकठिकाणी विखुरलेले लहानलहान पण महत्त्वाचे लोखंड, काच, कागद असे धंदे, हे जुन्या हिंदी उद्योगधंद्यांचे निरनिराळे प्रकार मानता येतील. नागर उद्योगधंदे नानाप्रकारचे होते. हिंदुस्थानभर निरनिराळी शहरे आपापल्या कारागिरीबद्दल प्रसिद्ध होती. हिंदी कापड तर जगद्विख्यात होते. ढाका व चंदेरी येथील मलमल अथवा बनारस व अहमदाबाद येथील किनखात्र यांना जुन्या काळी जावापासून युरोपपर्यंत सारखीच मागणी असे. हिंदुस्थानातल्या हिंदुस्थानात हरतऱ्हेच्या साध्या व रेशमी कापडाकरिता लाहोर, अमृतसर, दिल्ली, लखनौ, बनारस, मुर्शिदाबाद, अहमदाबाद, सुरत, नागपूर, उमरेड, पुणे, येवले, मच्छलीपट्टण, मथुरा अशा अनेक पेठा प्रसिद्ध होत्या. बंगाल्यातील मुर्शिदाबाद व साल्दा

येथील रेशमी माळ अथवा लखनौचे चित्राचे कापड यांस विलायतेतही अतिशय मागणी असे. जरतारी व कलाबतूचे काम लाहोर, दिल्ली, बनारस, बन्हाणपूर, अहमदाबाद, सुरत, पुणे, मद्रास इत्यादी ठिकाणी पैदा होत असे. सोन्याचांदीचे खोदकाम व नशीकाम, जडावाचे काम, काच-मिना व साभ्या मिन्याचे काम ही जिकडेतिकडे होत असत. त्यातल्या त्यात हत्यारे, त्यांच्या मुठी व म्याना, आणि इतर धातूवरील खोदकाम व नशीकाम हे कच्छ व सिंधप्रांत आणि पंजाबमधील सियालकोट, लुधियाना, लाहोर इत्यादी ठिकाणी विशेष चांगले होत असे. काश्मिरी शालींची मुख्य पैदास अमृतार व भीनमर येथे होई. बनारस व नासिक यांसारख्या क्षेत्रांच्या ठिकाणी तांबे, पितळ, कासे वगैरे धातूंच्या भांड्यांच्या धंद्यांस साहजिकच फार महत्त्व आले होते. आश्रयास संगमरमरी दगडाचे काम, तर मलबारात चंदनी लाकडाचे काम असेही एकाच ठिकाणी विशेष प्रसिद्धीस आलेले धंदे होते. सारांश, सर्व हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या प्रमाणात हा कारागीरवर्ग विखुरलेला होता.

पहिल्या प्रकरणात दर्शविल्याप्रमाणे या सर्व धंद्यांचा मुख्य भर राजाश्रयावरच होता. उत्कृष्ट कारागीर आपल्या पदरी ठेवण्याचा मोठमोठ्या राजांचा प्रघात असे. असला आश्रय थोड्यांनाच मिळेल; परंतु जरी राजाचा प्रत्यक्ष तनखा नसला तरी दरबारी व इतर मंडळींच्या आश्रयामुळेच सर्व कारागिरांचे चालत असे. या उद्योगधंद्याची प्रगती कसेतच झाली असे नव्हे; तर भ्रमविभाग, उत्कृष्ट अवजारे यांचा उपयोग, एकंदर धंद्यांतील उत्पादनाची सुव्यवस्था या बाबतीतही हिंदुस्थानातील सर्व धंद्यांत हे नागरधंदे पुढारलेले होते. जरतार तयार करण्यास सातआठ निरनिराळ्या क्रिया कराव्या लागत व त्या निरनिराळ्या कारागिरांच्या हातून होत असत. या निरनिराळ्या क्रियांना योग्य अशी उत्कृष्ट उपकरणे व यंत्रेही घडविण्यात आली होती; आणि हे सर्व उत्पादन उदीमसंवाच्या देखरेखीखाली होई. उदाहरणार्थ, गुजराथेत जातीच्या पंचायतीप्रमाणे प्रत्येक धंद्याचे महाजन असत. त्यातल्या त्यात काही प्रमुख शेतिये असत; आणि सर्व शहराचा असा एक नगरशेत असे. अजूनही या पद्धतीचे अवशेष कोठे कोठे आढळतात. उदाहरणार्थ, सुरतेस जरीकाठ विणण्याचा सर्व धंदा 'गोळा' जातीच्याच हाती आहे व त्यातील पंचांनी घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणेच या धंद्याचे नियंत्रण केले जाते. अर्थात एकंदर कारागीर वर्गाची संख्या फार मोठी नव्हती; कारण काही झाले तरी या प्रकारच्या मालाच्या मागणीचे क्षेत्र केव्हाही मर्यादितच असावयाचे. तथापि सर्व हिंदी उद्योगधंद्यांत महत्त्वाचे असे यांचे स्थान होते हे निर्विवाद आहे.

ब्रिटिश अमदानीस सुरुवात झाल्यावरवर या उद्योगधंद्यांस उतरती कळा लागली. ही उतरती कळा लागण्याचे मुख्य कारण म्हणजे राजाश्रयाचा लोप हेच होय. खालसा प्रदेशात राजे नाहीसे झाले व दरबार बुडाला. जुनी दरबारी मंडळी व जमीनदार मंडळी जी टिकली त्यांवर काही वर्षे भिस्त ठेवता आली तरी ती फार तर एकदोन पिढ्यांच टिकण्यासारखी होती. दरबारी मंडळीस राजधान्यांतून राहण्याचे कारण उरले नाही; आणि ती आपल्या वतनवाडीवर राहू लागली व जुन्या राजधान्यांचा न्हास झाला. तसेच नवीन अमदानीतील नवीन कल्याणामुळे मागणीचे स्वरूप बदलले. नागपुरी रेशीमकाठी माळ वापरणे रानटीपणाचे लक्षण समजले गेले व मॅचेस्टरचा तळम माळ सरस ठरला. कारण जुन्या घराण्यांचा व जुन्या मंडळींचा नाश झाल्यावर अवल इंग्रजीत एक नवीन प्रकारचा संपन्न नागरवर्ग उत्पन्न झाला. हा नवीन वर्ग म्हणजे इंग्रजी शिकलेल्या पांढरपेशांचा. या पांढरपेशांच्या सर्व कल्याण इंग्रजांपासूनच उचललेल्या असल्यामुळे पेहराव वगैरे बाबींतील त्यांची अभिरुची ही इंग्रजी धाटणीवरच गेली; आणि त्यामुळे या वर्गाच्या लोकांकडून जुन्या तऱ्हेच्या कारागिरांना काहीच आश्रय मिळाला नाही. उलटपटी हिंदी संस्थानिकांच्या ताब्यात जो मुळतः राहिला तेथे मात्र बरेच दिवस आपल्या कारागीरवर्ग जीव घालून राहिला, ही गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे. याचे कारण पश्चात्य कल्याणांचा पगडा या प्रदेशांत

बसण्यास वेळ लागला; व राजाचे जुने वैभव जरी कमी झाले तरी थोडाबहुत तरी राजाश्रय कलेला बरेच दिवसपावेतो मिळत राहिला. जयपूर, जोधपूर, काठेवाडातील शहरे वगैरे ठिकाणी जुने उद्योगधंदे टिकून राहण्याचे हेच कारण होय.

याप्रमाणे ब्रिटिश अमदानीच्या सुरुवातीसच या जुन्या उद्योगधंद्यांचा पाय मोडला गेला. अर्थात हा प्रकार सर्वत्र सारखाच घडून आला असे नाही. बंगाल्यात कलेचा न्हास प्रथम सुरू झाला, तर पंजाब प्रांतात जवळजवळ १८५० पावेतो या बाबतीत काही फरक पडला नसावा. तसेच काही धंद्यांवर नवीन परिस्थितीचा परिणाम अधिक तर काहींवर कमी असे घडून येणे साहजिकच होते. साधारणपणे कापडाच्या धंद्यांना एकदम धक्का फारसा बसला नाही. उलटपक्षी हत्यारांचा धंदा सर्वस्वी बुडाला. १८५० सालपावेतो पंजाबमधील सियालकोट, गुजराथ, लाहोर वगैरे शहरी हत्यारे आणि त्यांवर नक्षीकाम व खोदकाम करण्याचे धंदे अगदी भरभराटीत होते. ब्रिटिश अंमल व हत्यारांचा कायदा यांनी या उद्योगधंद्यांच्या मुळावरच घाव घातला व केवळ तीस-पसतीस वर्षांत हे धंदे जवळजवळ नामशेष झाले. काही ठिकाणी असे झाले की, जुनी मागणी गेल्यावर नवीन मागणी उद्भवली. ही नवीन मागणी बहुतेक युरोपीय असे. अशी नवीन मागणी उद्भवल्याचे ठळक असे उदाहरण काश्मिरी शालींच्या धंद्याचे देता येईल. हिंदुस्थानातील मागणी कमी झाल्यावरही युरोपात, विशेषतः फ्रान्समध्ये, या शाली लोकप्रिय झाल्या; आणि १८५० च्या सुमारास हा धंदा अमृतसर, लुधियाना व श्रीनगर येथे फारच ऊर्जितावस्थेस आला. परंतु तेव्हा हा पूर्णपणे फ्रेंच व्यापाऱ्यांच्या हातात गेला होता; आणि एकंदर हिंदी उद्योगधंद्यांतील कमकुवतपणा या धंद्याच्या बाबतीतही स्पष्ट दिसून आला. कारण पुढे १८७० च्या सुमारास फ्रेंच मागणी कमी झाली. शिवाय स्कॉटलंडमध्ये नकली शाली यंत्रावर निघू लागल्या तेव्हा या धंद्यास नवीन वळण देणे वगैरे काहीच झाले नाही; आणि एकोणिसाव्या शतकाचा शेवट होण्यापूर्वी याचाही शेवट झाला. हस्तिदंती काम, चंदनी लाकडाचे नक्षीकाम, आग्र्याचे संगमर्मरी काम अथवा गालिचे विणणे अशा प्रकारच्या धंद्यांनाही नवीन मागणीमुळे अगदी नवीन वळण लागले. ही नवीन मागणी म्हणजे युरोपीय प्रवाशांची. परंतु या प्रवाशांत खपणारा माल किरकोळ व हलक्या प्रतीचा असे, आणि त्यामुळे जरी हे धंदे थोडेबहुत टिकले तरी कलेच्या दृष्टीने त्यांची हानी झाली.

राजाश्रय गेला व नवीन सुशिक्षित, संपन्न वर्गाच्या कल्पना या धंद्यांच्या उत्कर्षास विघातक अशा बनल्या गेल्या, यामुळे हे धंदे बरेच बसले हे खरे. तथापि बहुतेक धंदे अजिबात व एकदम बसले असे झाले नाही. हत्यारांचा धंदा नामशेष झाला अथवा मल्हमीची पैदास थांबली यात शंका नाही. परंतु इतर धंद्यांतून जरी उंची माल व उत्कृष्ट कारागिरी यांस मागणी राहिली नाही तरी साधारण हलक्या मालाचा खप होत राहिलाच. वर सांगितल्याप्रमाणे कापडाच्या धंद्यात हे विशेष घडून आले. तथापि कापडासच नव्हे, तर सोन्याचांदीचे काम, तांब्या-पितळेची भांडी, जरतार, कलाबतू या बाबतीतही मागणी बऱ्याच अंशी कायम राहिली. असे जे धंदे टिकून राहिले त्यांवर पुढे यांत्रिक उत्पादनाची हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणावर आयात होऊ लागली तेव्हा धाड आली. कापडाच्या धंद्याचे उदाहरण घेतल्यास परराष्ट्रीय व्यापारामुळे हे फरक कसकसे पडत गेले हे कळून येईल. १८०० च्या सुमारास हिंदुस्थानातून उंची कापडाची निर्गत होत असे, ती पुढील ५० वर्षांत बंद होऊन इंग्रजी मालाची आयात कशी सुरू झाली हे दुसऱ्या प्रकरणात सांगितले आहे. या आयातीला खरी भरती १८५० च्या पुढे आली. १८५० साली आयात जवळजवळ २० कोटी वार असे, ती पुढील पंचवीस-तीस वर्षांत अत्यंत झपाट्याने वाढली; आणि १८७० साली १०० कोटी तर १८८५ मध्ये २०० कोटी वारांपर्यंत पोचली.

येणेप्रमाणे १८७० साली दरमागशी जवळजवळ ५ वार कापड हिंदुस्थानात येऊ लागले. यामुळे

कोट्याचा धंदा किती बसला असेल याची कल्पना करिता येईल. परंतु हा धंदा जो बसला तो चौकीकडे सारखाच बसला नाही व सर्व प्रकारच्या पैदाशीवरही आयातीचा सारखाच परिणाम झाला असे नाही. वर दर्शविल्याप्रमाणे बंगाल, गुजराथ व आंध्रप्रांत येथील धंद्यांचा न्हास अगदी लवकर सुरू झाला असावा, तर पंजाब व मध्यप्रांत येथे १८५० पावेतो फारसा फरक घडून आला नाही. तथापि इंग्रजी माल हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणात येऊ लागल्यावर, विशेषतः १८५० नंतर जिकडेतिकडे बराच फरक घडून आला. त्यात अगदी उच्च प्रतीच्या रेशमी व जरीकाठी मालावर अथवा लुगडी, पागोटी अशा तऱ्हेच्या विशिष्ट हिंदी पैदाशीवर परदेशी मालास प्रत्यक्ष हल्ला चढविणे शक्य नव्हते. तसेच खेडेगावांतील जाडेभरडे पण अत्यंत टिकाऊ असे शेतकऱ्यांस लागणारे कापडही परदेशांतून प्रथम येत नसे. परंतु याशिवाय बाकी राहिलेला जो मध्यम प्रतीचा माल त्यात मात्र हातमागावरील कोष्टी टिकाव धरू शकला नाही. तेव्हा एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अगदी उंची मालाची मागणी विशेष वाढती नव्हती तरी जेवढी होती तेवढ्यापुरता विणकरवर्ग आपला धंदा संभाळून राहिला असावा. तसे अगदी जाडेभरडे खादीसारखे कापड विणणाऱ्या विणकरांची संख्याही फारशी कमी झाली नसावी. परंतु या दोन टोकांच्या दरम्यानचे जे मध्यमवर्गीय त्यांची मात्र दैना उडून त्यांचा धंदा या अवधीत ठार बुडाला असावा.

जरतारीच्या धंद्यांत हेच दिसून येते. आपल्या पोशाखांत व कपड्यांत जरतार वापरण्याचा प्रघात सार्वत्रिक असल्यामुळे जरतारीची पैदास हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या शहरांतून होत असे. फार मूल्यवान अशा किनखावास वगैरे जरी मागणी कमी झाली तरी साधारण मालाला मागणी चांगली टिकून होती; आणि हा धंदा पुढे बुडण्याचे कारण म्हणजे केवळ परदेशी मालाची आयात हेच होय. बंगाल्यातील जरतारीच्या धंद्याबद्दल लिहिलेल्या सरकारी अहवालावरून असे दिसून येते की, जर्मन व्यापाऱ्यांनी १८८० च्या पूर्वीपासून हिंदी नमुने युरोपात नेऊन घेऊन त्या प्रकारचा माल यंत्रावर तयार करण्यास सुरुवात केली. यात आरंभी त्यांस फारसे यश आले नाही; परंतु १८९७ च्या पुढे यंत्रावर फारच उत्तम माल निवू लागला; आणि यानंतर फ्रेंच व जर्मन माल येथील बाजारांत इतका सरसावला की, १९१४ च्या आतच बहुतेक जुन्या टिकाणाचा धंदा पुरता बसला. तसेच आजही हिंदुस्थान सरकारने या मालाच्या आयातीवर जबर जकात लादल्यावर फक्त सुरत येथे काय तो धंदा मोठ्या प्रमाणावर चालविण्यात येत आहे.

त्याचप्रमाणे रंगान्याचा धंदा घ्या. जुने हिंदी रंग पकडे देण्याचे काम मोठे अवघड असे व त्यामुळे रंगान्याचे पिढीजाद कसब महत्त्वाचे होते. कापडाच्या धंद्याप्रमाणे या धंद्याचेही क्षेत्र मोठे होते. पण पुढे १८६९-७० साठ्यापासून जर्मनीतून अॅनिलीन व अॅलिझॅरीन रंग येण्यास सुरुवात झाली. हे रंग दिवाळू व भक्केदार आणि देण्यास फार सोपे असे असतात. खऱ्या कलाभिज्ञांच्या दृष्टीने या रंगांपेक्षा जुने रंगच अधिक उंची व सरस असत. परंतु भक्केदारपणामुळे व वापरण्याच्या सुलभतेमुळे त्यांचा प्रसार झपाट्याने होऊ लागला आणि लवकरच रंगान्याचा धंदा बुडाला. रंगान्याच्या कसबास किंमत उरली नाही व परदेशी पुढ्या वापरण्याच्या अल्पशा ज्ञानावर कोणालाही रंगारी बनता येऊ लागले. यामुळे रंगान्याचे महत्त्व नाहीसे होऊन या धंद्यातील कमाई अगदी संपुष्टात आली. याचप्रमाणे गिरणीतून सूत रंगून बाहेर पडू लागले व रंगीत सूत विणकरास मिळाल्यामुळे रंगान्याची त्यास गरज उरली नाही.

येणेप्रमाणे प्रथम राजाश्रय नाहीसा होऊन व नवीन संपन्न वर्गाची अभिरुची बदलून जुन्या नागर धंद्यास उतरती कळा लागली. त्यातच नवीन खऱ्या व यंत्रावर निवगणाऱ्या परदेशी नकली मालाच्या चढाओढीची भर पडून हे धंदे शंभर वर्षांच्या आतच नष्टप्राय झाले.

या नवीन परिस्थितीमुळे शहराच्या कारागीरवर्गास जसा एकदम धक्का बसला तसा खेडेगावांतील कारागिरांस बसला नाही. आपल्या एकंदर खेड्यापाड्यांच्या जीवनात जो फरक घडून आला तो अत्यंत हळूहळू व क्रमाक्रमाने घडून आला. ग्रामसंस्थेची बंधने विस्कळित होऊ लागली; बळुत्यांचे महत्त्व कमी झाले, बाहेरून मालाचा पुरवठा जास्त जास्त होऊ लागला व खेड्यांतील माणसे निरिराळ्या निमित्ताने बाहेर जाऊ लागली, तेव्हा लोहार, सुतार, कुंभार, चांभार वगैरे कारागिरांच्या स्थितीत काहीसा बदल झाला हे खरे. त्यातल्या त्यात लोहार व सुतार यांची परिस्थिती फारशी बदलली नाही. लोखंडाचा जास्त जास्त प्रसार झाल्यामुळे लोहाराच्या कामाला काहीशी जास्तच मागणी येऊ लागली असे म्हणता येईल. या लोखंडाच्या प्रसारामुळे सुतारवर्गाचे थोडेसे नुकसान झाले असावे; विशेषतः जेथे आउते-अवजारे लाकडी वापरली जात तेथे लोखंडी वापरली असता हे घडून आले. लोखंडी नांगर अथवा उसाचे चरक यांचा प्रसार होणे ही या प्रकाराची उदाहरणे होत. उलटपक्षी कुंभार व चांभार यांच्या परिस्थितीत बराच फरक पडला. कुंभारवर्ग हा पूर्वीपासूनच अगदी निकृष्ट स्थितीतील असा होता. याच्या मालास मागणी दिवसेदिवस कमी होत चालली असे दिसून येते. तांबे, पितळ अथवा इतर धातूंची भांडी पूर्वीपेक्षा जास्त स्वस्त झाली, त्यामुळे कुंभाराचा माल खेड्यापाड्यांतून कमी खपू लागला आणि हा कारागीरवर्ग जास्तच खालाबला. चांभार-दोरांची परिस्थिती याहूनही काहीशी निराळी. दोरांना मेलेल्या गुरांची कातडी कमवावयास फुकट मिळत, ती पुढे पुढे कातड्यास फार भाव येऊ लागल्यामुळे मिळेनाशी झाली व त्यामुळे कातडी कमावण्याचा खेड्यांतील धंदा नाहीसा होऊ लागला. ही कातडी आता शहरात तरी कमावली जात, किंवा बिनकमावलेलीच परदेशांत पाठविली जात. कातडी खेड्यातल्या खेड्यात कमावली जाण्याऐवजी बाहेर जाऊ लागल्यामुळे चांभारांची स्थिती स्वाभाविकपणेच बदलली. चांभारांच्या बाबतीत परदेशी मालाची आयात प्रथम फारशी भोवत नसे. तीसुद्धा अलीकडे भोवू लागली आहे. याचप्रमाणे खेड्यातील तेत्याची गोष्ट. यांच्या धंद्यास फार मोठा धक्का बसला तो केरोसीन तेलाच्या प्रसारामुळे. १८८० सालच्या सुमारास केरोसीन तेल बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात आपल्या देशात येऊ लागले. तेव्हापासून तेत्याची दिवाबत्तीच्या तेलची मागणी नाहीशी झाली. अजून खाण्याच्या तेलासंबंधी विशेष फरक झालेला नाही. खाण्याच्या तेलाच्या गिरण्या अद्यापि फारशा निघालेल्या नाहीत आणि कृत्रिम तूप वगैरे पदार्थ तितके सार्वत्रिक वापरात नसल्यामुळे जुना घाण्याचा धंदा बराच टिकून आहे असे दिसते.

लोखंड, काच, कागद इत्यादी धंद्यांची स्थितीही वरीलप्रमाणेच झाली. लोखंडाच्या धंद्याचा प्रसार जेथे जेथे खनिज लोखंड सापडे व कोळशाचा पुरवठा मुबलक असे तेथे तेथे झाला होता. म्हैसुराकडील लोखंड व पोलाद फार जुन्या काळापासून जगप्रसिद्ध होते. महाबळेश्वराजवळ धावड लोखंड करीत. मध्यप्रांतात भंडारा व जबलपूर जिल्हा, पूर्वेस संबळपूर, बीरभूम, ओढ्याप्रांताचा डोंगराळ भाग, तसेच हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेला संयुक्त प्रांतातील कुमायून जिल्हा वगैरे निरनिराळ्या ठिकाणांहून लोखंड हिंदुस्थानभर येई. खनिज लोखंड वितळून शुद्ध करण्याचे काम हे साध्या कोळशाच्या साहाय्याने, उथळ उघड्या भट्ट्यांत, पिढीजाद जुनाट पद्धतीने बहुतेक वन्य जातीच करीत. या धंद्याचा न्हास होण्याची मुख्य कारणे दोन. एक तर या धंद्यास कोळशाचा पुरवठा फार मुबलक लागे, व त्यामुळे जेथे रानातून लाकडाचा पुरवठा भरपूर आहे तेथेच तो चालू शके. पण राने जसजशी कमी झाली व काही राने सरकारने राखीव केली, तसतसा कोळसा महाग होऊन लोखंडाचा धंदा बसू लागला. परंतु याहीपेक्षा महत्त्वाची बाब म्हणजे लोखंड व पोलाद यांची वाढती आयात ही होय. एकीकडून उत्पादनाचा खर्च वाढला, तर दुसरीकडून स्वस्त मालाची चढाओढ सुरू झाली; व यामुळे हाही धंदा नाहीसा झाला. अर्थात लोखंड गाळण्याची जुनी पद्धती फार खर्चाची असे. हा धंदा किती लवकर

बसला याची पुढील हकीकतीवरून कल्पना येईल. बीरभूममध्ये एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस तो फार महत्त्वाचा होता. परंतु १८७० च्या आतच तेथील पैदास सर्वस्वी थांबली. मध्यप्रांतातील भंडारा जिल्ह्यात १८५० च्या सुमारास लोखंड तयार करण्याच्या १६० भट्ट्या होत्या; परंतु पुढील पन्नास वर्षांत त्यांपैकी एखादीच शिल्लक राहिली असावी. काच, कागद वगैरे इतर धंद्यांतही तीच स्थिती झाली. महाराष्ट्रात गेल्या शतकात जुन्नर, एरंडोल, पुणे, नाशिक इत्यादी ठिकाणी कागद बराच तयार होत असे. पेशव्यांनी या धंद्यास विशेष उत्तेजन दिले होते. परंतु परदेशी कागद आयात होऊ लागल्यावर त्यांच्याशी देशी कागदास सामना देणे अशक्य झाले. पुण्यात जुन्या ४० कारखान्यांपैकी १८८३ साली सारे आठच शिल्लक होते, असे गॅझेटियरमध्ये नमूद आहे; आणि यासही मागणी होती ती मारवाडी वगैरे व्यापारी वहीखात्यांकरिता हा कागद बापरीत म्हणून. जुन्नरचा धंदा काही जास्त दिवस टिकून राहिला; पण तोही आज सर्वस्वी बुडालेला आहे. याप्रमाणे सर्वच प्रकारचे जुने उद्योगधंदे एकोणिसाव्या शतकात बुडू लागले व बरेचसे पुरते बुडाले.

अर्थात ही गोष्ट काही फक्त हिंदुस्थानातच घडून आली असे नाही. यांत्रिक उत्पादन सुलभ व स्वस्त होऊ लागून वाहतुकीची साधने वाढल्यावर सर्व जगभर जुन्या उद्योगधंद्यांचे दिवस भरले असे म्हणावयास हरकत नाही. जेथे जेथे धंदे टिकाव धरून राहिले तेथे त्यांस काही विशिष्ट परिस्थिती अनुकूल होती म्हणूनच. इतर ठिकाणी त्यांनी आपले स्वरूप थोडेसे बदलून नवीन तऱ्हेची उत्पादनपद्धती अगर आर्थिक व्यवस्था यांचा काही अंशी स्वीकार केला. बहुतेक देशात जुने धंदे गेल्याबरोबर त्यांची जागा नवीन धंद्यांनी घेतली.

नवीन आर्थिक युगाचा विशेष म्हणजे यांत्रिक उत्पादन हा होय. वाफ, वीज यांच्या योगे अथवा इतर मानवेतर शक्तीने चालविलेल्या मोठमोठ्या यंत्रांच्या साहाय्याने शेकडो मजूर लावून कारखान्यात माळ पैदा करावयाचा आणि तो जगभर आगवोटी व आगगाड्या यांच्या द्वारे वाहून नेऊन खपवावयाचा ही पद्धत सर्व महत्त्वाच्या उद्योगधंद्यांत अलीकडे शोपनास वर्षे रूढ झाली आहे. या नवीन उत्पादन पद्धतीस हिंदुस्थानात १८५० च्या सुमारास सुरुवात होऊ लागली. ही सुरुवात कापड व गोगणाट विणणे या दोन धंद्यांत झाली. हिंदुस्थानात कापूस फार मोठ्या प्रमाणावर पैदा होत असे व या देशात कापडाचा खपही पुष्कळ. येथून कापसाची निर्गत आणि सुताची व कापडाची येथे आयात या दोन्ही गोष्टींस १८५० च्या पुढेच विशेष भरती आली. तेव्हा याच सुमारास येथे कापडाच्या गिरण्या निघाव्या यात काही आश्चर्य नाही. जी गोष्ट कापडाची तीच गोगणाटाची. येथून ताग जाऊन त्याच्या बळावर डंडीला गिरण्या स्थापन केल्या. तेव्हा डंडीच्या स्कॉच व्यापार्यांपैकीच कार्हीना तागाच्या माहेरघरात, म्हणजे खुद्द बंगाल्यात गिरण्या काढाव्या अशी बुद्धी ओघानेच झाली. पहिली कापडाची गिरणी १८५१ साली एका पारसी गृहस्थाने मुंबईजवळ कुर्ल्यास काढली; व पहिली गोगणाटाची गिरणी १८५४ साली कच्छकत्यास एका स्कॉच गृहस्थाने उघडली.

या दोन्ही नवीन धंद्यांची वाढ प्रथम अगदी मंदगतीने झाली. कापडाच्या गिरण्यांस परदेशी माळ व हातमागावर निघालेला देशी माळ यांस दुहेरी टक्कर द्यावयाची होती; आणि सुरुवातीस तरी हिंदुस्थानात आगगाड्यांचा प्रसार पुरता झाला नसल्यामुळे कापूस मुंबईस आणणे व कापड तेथून निरनिराळ्या प्रदेशात पाठविणे हे सुलभ रीतीने करिता येत नसे. त्यातच १८६०-६५ च्या दरम्यान मुंबईस कामसाचा भाव अतोनात चढला. कापसाच्या सट्टेबाजीकडे व्यापार्यांचे विशेष लक्ष वेधले गेले आणि मुंबईतील कापसाच्या महागाईमुळे गिरण्यांचे कापडही फार महागडे. परंतु १८६५-६६ च्या सट्टेबाजीचा भर ओसरल्यावर त्या अवधीत निघालेल्या शेकडो निरनिराळ्या धंद्यांत कापडाच्या गिरण्या हा एकच धंदा विशेष टिकाऊ असा दिसून आल्यामुळे मुंबईतील व्यापार्यांचे लक्ष

तिकडे जाऊन यापुढे कापडाच्या गिरण्यांची संख्या भराभर वाढू लागली. १८६० च्या सुमारास हिंदुस्थानात एकंदर गिरण्या बारावर नसाव्यात व पुढील दहा वर्षांत यांची संख्या वीसपर्यंत गेली असावी. १८७१ च्या पुढे मात्र गिरण्यांची वाढ किती झपाट्याने होऊ लागली हे पुढे दिलेल्या आकड्यांवरून दिसून येईल.

कापडाच्या गिरण्यांची वाढ

साल	गिरण्या	चात्या	माग
१८७६	४७	१,१००,११२	९,१३९
१८८१	६०	१,५१३,०९६	१३,७०७
१८९१	१२७	३,३५१,६९४	२४,५३१
१९०१	१९३	५,००६,९३६	४१,१८०

प्रथम ज्या गिरण्या निघाल्या त्या बहुतेक सुताच्या होत्या; व कापड विणण्याचा प्रयत्न फारसा केला गेला नाही. याचे कारण असे की, सूत तयार करणे या वेळेस विशेष किफायतशीर होते. लॅकाशायरमधून जेव्हा कापड येणे सुरु झाले तेव्हापासूनच सूतही येऊ लागले व या सुताच्या आयातीची सारखी वाढच होत होती. यंत्रावर कापड विणण्यापेक्षा सूत काढणे अधिक सोपे. याला भांडवल कमी लागे व मजूर-वर्गही साधारण अडाणी असलेला चाले. तसेच यांत्रिक उत्पादनाशी टक्कर देण्याचे चरख्याचे सामर्थ्य हातमागापेक्षा फारच कमी. यामुळे गिरणीच्या सुताला हातमागावर कापड काढणाऱ्या विणकर-वर्गाकडून फार मागणी असे. हिंदुस्थान व चीन यांमध्ये हातसूत मागे पडून तेथील गिन्हाइकी लॅकाशायर आधी पटकावू लागले होते. हेच काम पुढे विशेष झपाट्याने मुंबईच्या गिरण्यांनी केले. हिंदुस्थानातील कापूस हलक्या प्रतीचे सूत काढण्यास फार चांगला होता. येथील मजुरी थोडी, तलम सूत काढण्यास लागणारे विशेष कसब यास लागत नव्हते, आणि कापसाच्या व सुताच्या वाहतुकीचा खर्चही थोडा. या सर्व कारणांमुळे सुताचा धंदा फार लवकर वाढीस लागला. अगदी सुरुवातीपासूनच सुताच्या गिरण्यांची मदर चीनच्या गिन्हाइकीवर असे. १८७५ सालच्या पूर्वी सुताची निर्गत फारशी नव्हती. १८७६-७७ साली एकंदर ८० लाख पौंड सूत परदेशी गेले, त्यापैकी ६३ लाख पौंड सूत चीनमध्येच खपले. १८९२-९३ सालपावेतो हा व्यापार सारखा वाढतच होता. या साली हिंदुस्थानातून एकंदर निर्गत जवळजवळ १९ कोटी पौंडांची झाली व त्यापैकी १७.७ कोटी पौंड सूत एकट्या चीनने घेतले. तेव्हा या अवधीतील हिंदी गिरण्यांची वाढ चीनशी वाढत्या व्यापाराने झाली. बरील प्रकरणात दर्शविल्याप्रमाणे एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात हिंदुस्थानातून चीनमध्ये पुष्कळ कापूस जात असे. ही कापसाची निर्गत १८७० सालपावेतो बरीच होती. पण ती आता नाहीशी होऊन हिंदी गिरण्यां-तील सूतच कापसाच्या ऐवजी चीनमध्ये जाऊ लागले. (हिंदुस्थानातून १८७० साली चीनमध्ये कापूस २१ लाख रु. किमतीचा व सूत २५ हजार रु. किमतीचे गेले, तर १८९२-९३ साली यांची किंमत अनुक्रमे सव्वालाख रु० व ६३ लाख रु० होती.) लॅकाशायरच्या चीनशी होणाऱ्या सुताच्या व्यापारास मुंबईच्या सुताने चांगला आळा बसून पंधरावीस वर्षांच्या आतच मुंबईकरांनी तो बहुतेक काबीज केला. हिंदुस्थानातही जे थोडेबहुत जाडेभरडे सूत परदेशाहून येत असे तेथी येईनासे झाले. परंतु चीनमधील लॅकाशायरची गिन्हाइकी जशी अगदीच बसली तसे आपल्याकडे होणे शक्य नव्हते. याचे कारण असे की, या देशात उत्तम तलम माल हातमागावर विणणारा फार मोठा विणकरवर्ग अस्तित्वात होता; व तलम सूत काढणे हिंदी गिरण्यांस सुरुवातीस तर शक्य नव्हते. या धंद्याच्या अगदी प्रथमावस्थेत

गिरण्यांतून फारच जाड सूत निघे. तथापि यासंबंधीचे तपशीलवार आकडे १८९५-९६ सालपावेतो मिळत नाहीत. या सालापूर्वी जरा बरे सूत काढण्यास हिंदुस्थानातील गिरण्यात थोडी सुरुवात झाली होती. तरी या वर्षीच्या आकड्यांवरून असे दिसते की, गिरण्यातील सुतापैकी नऊदशांश माल २० नंबराहून कमी नंबराचा होता. याच्या उलट आयातीत असे आढळून येते की, २५ नंबराच्या सालील काही रंगीत सूत येत असे तेवढेच; बाकी सर्व आयात २५ नंबरावरील, विशेषतः नं. ३१ ते नं. ५० मधील सुताची होत असे.

साधारणपणे १८९० ते १८९५ पावेतो हिंदी गिरण्या चीन देशातील विणकरवर्गावर पुष्कळच अंशाने अवलंबून होत्या. १८९० च्या सुमारास येथील गिरण्यात पैदा झालेल्या सुतापैकी जवळजवळ अर्धे सूत परदेशांत पाठविजे जात असे. हिंदुस्थानात खप्त असलेल्या गिरण्यांच्या सुतापैकी अर्ध्याहून बरेच अधिक सूत येथील विणकरवर्ग विकत घेई व बाकीचे गिरण्यांतील मार्गाकडे जाई व शिवाय हातसूत असे ते वेगळेच. हातसुताच्या धंद्याबद्दल नक्की काहीच सांगता येत नाही. बंगाल प्रांतात हा धंदा एन्नोणिसाच्या शतकाच्या पूर्वार्धात नष्ट झाला असावा, तर पवनी येथील नावाजलेल्या शिळमिळी कापडास लागणारे सूत तेथील महारवर्गाच काढीत असल्याबद्दल १८७० च्या गॅझेटियरमध्ये उल्लेख सापडतो. लॅकाशायरमधील सुताची आयात १८२५ च्या पुढे सुरु झाली. ही वाढता वाढता १८५० साली एक कोटी पौंड झाली. यापुढील आयात १८६० च्या सुमारास दोन, १८७० च्या सुमारास तीन, १८८० च्या सुमारास चार व १८९० च्या सुमारास पाच कोटी पौंड अशी वाढत गेली. स्थूलमानाने असे म्हणता येईल की, १८६० च्या पूर्वी काही विविधित प्रांतातच हा धंदा बसला, परंतु याच्या पुढे त्याचा न्हास सार्वत्रिक व क्षपाट्याने होऊ लागला. १८६० च्या सुमारास हिंदी गिरण्यांचे असे फार थोडे सूत निघत असावे. या वेळेस झालेली सुमारे २ कोटी पौंडांची आयातच हातसुतास मुख्यतः घातक होती. पण लवकरच हिंदी गिरणसूत निघू लागून १८७५ च्या सुमारास देशी व परदेशी मिळून जवळजवळ १० कोटी पौंड गिरणीचे सूत व १८९५ च्या सुमारास २० कोटी पौंडांवर सूत विणकरवर्गात खू लागले असावे. हे आकडे अथांत अगदी टोकळ मानाने खरे मानायचे. तरी त्यावरून हातसुताच्या धंद्याच्या क्षेत्राचे गिरणीच्या सुताने केव्हा व कसे आक्रमण केले याची बरोबर कल्पना येऊ शकते. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी हातसुताचा धंदा हिंदुस्थानातून जवळजवळ नामरोप झाला होता असे समजण्यास हरकत नाही. तत्पम सूत काढण्याचा धंदा बुडाला तो विलयायतेतील आयातीमुळे; परंतु देशभर पसरलेल्या जाडेभरडे सूत काढणाऱ्यांच्या पोटावर पाय हिंदी गिरण्यांतील पैदाशीनेच आणला. सुरुवातीच्या तीसपस्तीस वर्षांत हिंदी गिरण्यांस जाडेभरडे सूत काढण्यावर विशेष भर देता येऊन चांगला फायदा कमविता आला. परंतु १८९० नंतर एकंदर परिस्थितीत बराच बदल घडून आला. या वेळेपावेतो जपानात हिंदी सूत बरेच पाठविजे जाई. जपानात १८९० च्या पुढे गिरण्या निघाल्यामुळे हा व्यापार बंद झाला. तसेच येथपावेतो चीनमध्ये होत असलेल्या निर्गतीत विशेषतः हुंडगान्ठीच्या अस्थिरपणामुळे बरीच अडचण भामू लागली. तेव्हा या धंद्यातील लोकांचे लक्ष धंद्याची वाढ कोणत्या नवीन दिशेने करता येईल याकडे साहजिकपणे गेले. नवीन वाढ होणे दोन बाजूंनी शक्य होते. एक तर कापड विणण्यावर जास्त भर देणे; व दुसरे म्हणजे वरच्या नंबरचे सूत व जास्त तल्प माल काढू लागणे. १८९० च्या पूर्वी हिंदी गिरण्यांतून निघालेल्या सुतापैकी सारे एकपंचमांश सूत गिरण्यांतील मार्गाकडे जात असावे. १८९५ साली स्थूलमानाने ३० कोटी वार कापड गिरण्यांत विणजे गेले असेल. याच्या जवळजवळ अर्दीच ते तीनचट माल हातमागावर निघत असावा; आणि या सुमारास परदेशी मालाची आयात २०० कोटी वार प्रतिवर्षी होत होती. १८९० च्या पुढे सुताच्या बाजारास मंदी आल्यामुळे गिरण्यांत जास्त माग बसू लागले, हे वर दिलेल्या तक्त्यातील चाल्या व माग यांच्या १८९१ ते

१९०१ चे दरम्यानच्या वाढीच्या प्रमाणावरून दिसून येईल. त्याप्रमाणे जास्त तळम माल काढण्या-कडेही गिरणीवाल्यांची प्रवृत्ती होत गेली. परंतु या बाजूंनी जी खरी वाढ झाली ती विसाव्या शतकातच.

हलक्या प्रतीच्या कापसाची पैदास हिंदुस्थानात विशेष होते, तर पाट (raw jute) हा बंगाल्याशिवाय जगात कोठेच पिकत नाही. यामुळे पाटाच्या गिरण्या काढण्यास कलकत्ता हे सहजच योग्य ठिकाण आहे. हिंदुस्थानातून १८५० च्या पूर्वीच पाटाची निर्गत परदेशी कशी होऊ लागली व डंडी येथे पाटाच्या गिरण्या कशा स्थापिल्या याची हकीकत मागे दिलीच आहे. कलकत्त्यास पहिली पाटाची गिरणी १८५४ साली उभारली गेली. परंतु प्रथम याही धंद्याची वाढ फार मंदगतीनेच झाली. १८६४ मध्ये हिंदुस्थानात सान्या दोनच गिरण्या होत्या. १८७५ साली यांची संख्या दहापर्यंत वाढली, आणि यापुढे धंद्याची प्रगती अगदी एकसारखी झपाट्याने होत राहिली. युरोपात पाटाचा उपयोग पोती, गोणपाट बनविण्याकडे होई; पण याशिवाय इतर बऱ्याच तऱ्हेचे कापड विणण्यात व सतरांच्या अथवा गालिचे बनविण्यात कापूस व लोकर यांजबरोबर पाट वापरण्यात येई. हिंदुस्थानात सुरुवातीस पाटाचा कोणताच उच्च दर्जाचा माल काढण्यात येत नसे, तर बरीच वर्षे पोती व गोणपाट हीच हिंदी गिरण्यांतून बाहेर पडत. परदेशी अथवा बाहेरगावी धान्य वगैरे पाठविण्याकरिता पोती आणि कापसाचे वगैरे गडे बांधण्याकरिता गोणपाट हिंदुस्थानातल्या हिंदुस्थानातच पुष्कळ लागे, यामुळे पाटाच्या गिरण्यांच्या मालाचा खप स्वदेशात बराच होई. तथापि प्रथमपासूनच परदेशांतसुद्धा या मालाची निर्गत होत होती. सुरुवातीस पोत्यांचीच निर्गत विशेष होई, पण १८८५ च्या पुढे गोणपाटाचीही निर्गत होऊ लागली. प्रथम चीन, इजिप्त, ऑस्ट्रेलिया या देशांतील गिन्हाईक कलकत्त्याच्या गिरण्यांनी डंडीपासून काबीज केले; आणि पुढे तर अमेरिका व खुद्द इंग्लंड, स्कॉटलंड येथेही हिंदुस्थानातील गोणपाट व पोती ही बरीच खपू लागली. यामुळे डंडीचा व्यापार समूळ बसला असे झाले नाही. तथापि कापडाच्या धंद्याप्रमाणेच पोती व गोणपाट ही सोडून जास्त उच्च प्रकारच्या मालाकडे डंडीला लक्ष पुरवावे लागले. या पाटाच्या गिरण्यांच्या धंद्यात विशेष लक्षात घेण्यासारख्या बाबी म्हणजे या की, अगदी सुरुवाती-पासून आजतागायत जवळजवळ सर्व गिरण्या कलकत्ता अथवा त्यालागतच्या हुगळी किनाऱ्यावरील प्रदेश येथेच स्थापिलेल्या आहेत. तसेच या गिरण्या सुरुवातीस युरोपीय, विशेषतः स्कॉच लोकांनी काढलेल्या असून या धंद्यात जी वाढ झाली ती सर्व नवीन गिरण्या निघून नव्हे, तर जुन्या गिरण्यांनीच आपल्या कार्याचे क्षेत्र व प्रमाण वाढवून झाली. यामुळे प्रथमपासूनच या धंद्यातील गिरणीवाल्यांची एकजूट बरीच राहून उत्पादनाचे नियंत्रण करण्याचा प्रघात या धंद्यात बराच लवकर सुरू झाला. पाटाच्या मालाची मागणी एकंदर जागतिक व्यापाराच्या प्रमाणावर अवलंबून असे; त्यामुळे व्यापारी तेजीमंदीचे परिणाम या धंद्यावर चटकन दिसून येत. असे असूनही पाटाच्या गिरण्यांची प्रगती सारखी होत गेली याचे मुख्य कारण गिरणीवाल्यांची संघटना हेच होय.

पाटाच्या गिरण्यांची वाढ

साल	गिरण्या	चात्या	माग
१८७९-८०	२२	७०,८४०	४,९४६
१८८९-९०	२७	१६४,२४५	८,२०४
१९०१-०२	३६	३३१,३८२	१६,११९

कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्या यांशिवाय कोणत्याच नवीन कारखानी उद्योगधंद्यांत या काळात फारशी प्रगती झाली नाही. परंतु सदरील गिरण्यांबरोबरच एक नवीन प्रकार उदयास आला व वाढला.

हा प्रकार म्हणजे मळ्यांचा होय. मळ्यांना आर्थिक उत्पादनाचा नवीन प्रकार म्हणून कारखान्यांच्या पंक्तीस बसविणे एकप्रकारे योग्य नव्हे. कारण यांत्रिक उत्पादन हा जो कारखान्यांचा विरोध तो मळ्यांत दिसून येत नाही. शिवाय कारखान्यांत कच्च्या मालास पक्क्या मालाचे स्वरूप देण्यात येत असे, तर मळ्यांत कच्चा माल उत्पन्न करणे हेच विरोधकल्ल बनून येई. परंतु एकसूत्री अमलाखाली बरेचसे भांडवल घालून मजुरांच्या मोठमोठ्या समुदायांच्या साहाय्याने मोठ्या प्रमाणावर काही विचरित पैसास करावयाची हे मळ्यांचे वैशिष्ट्य आहे. मळेही हिंदुस्थानात नवीनच निघाले, आणि ते निघण्याची कारणे व त्यांना अनुकूल असलेली पार्श्वभूमिका हीही कारखान्यांसारखीच असल्यामुळे मळ्यांचा विचार येथे करणे आपणांस जरूर आहे. हा विचार करावयाचा म्हणजे मुख्यत्वे तीन प्रकारच्या मळ्यांच्या धंद्यांचा : नीळ, चहा व कॉफी. हे तिन्ही प्रकारचे उद्योग युरोपियांनीच सुरु केले व अगदी अलीकडेपावेतो हे पूर्णपणे त्यांच्याच हातात होते.

यांपैकी निळीच्या धंद्याचे स्वरूप इतर मळ्यांपेक्षा काहीसे भिन्न होते. चहा व कॉफी यांची लागवड पूर्वी वसाहत जवळजवळ नसलेल्या अशा डोंगराळ मुलखात बहुधा झाली. मळेवाल्यांनी लागवडीस अनुकूल असलेल्या प्रदेशांत बऱ्याच जमिनी खरेदी केल्या अथवा अन्य तऱ्हेने मिळविल्या, आणि बाहेरून मजूर आणून जमीन स्वतःच तयार करून तेथे चहाची अथवा कॉफीची लागवड केली. निळीच्या बाबतीत तसे नव्हते. अठराव्या शतकात नीळ गुजराथेत पुष्कळ पिकत असे. परंतु पुढे जमेका वगैरे बेडांतील निळीचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागल्यामुळे गुजराथेतील पिकाचे महत्त्व फार कमी झाले. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभापासून निळीच्या लागवडीच्या पुनरुज्जीवनाचे प्रयत्न, विशेषतः बिहार प्रांतात युरोपीय लोकांनी सुरु केले व त्यांत त्यांना लवकरच यशही आले. निळीच्या लागवडीचा प्रकार म्हणजे असा होता की, सामान्य शेतकरीच ती पिकवीत असे. युरोपीय मळेवाला हा स्वतः जमीनदार नसल्यास शेजारच्या जमीनदारांच्या कुळांशी नीळ पिकविण्याबद्दल करार करी. पुढे निळीचे पीक आल्यावर नीळ कारखान्यांत तयार करून परदेशी पाठविणे हेच कार्य काय ते युरोपीय मळेवाला करी. हा धंदा एकंदरीत लाभदायक होता; पण त्यात शेतकऱ्यांवर फार जुशम होत असे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण मळेवाले आगाऊ पैसे देऊन अथवा अन्य रीतीने शेतकऱ्यांस आपल्या पकडीत आणीत आणि नंतर एका ठराविक भावाने आपल्या जमिनीपैकी अमुक एक हिस्सा जमिनीत नीळ पिकविण्याची त्यांवर जबरदस्ती करीत. निळीच्या लागवडीची खरी वाढ बंगाल व बिहारमध्ये १८६० च्या अगोदर झाली. या काळात निळीस परदेशी व्यापारात फार महत्त्व होते. परंतु हे महत्त्व हळूहळू कमी होत गेले.

इतर नवीन महत्त्वाच्या धंद्यांप्रमाणे चहाच्या धंद्यासही सुरुवात १८५० च्या सुमारासच झाली. चहा आसामात चांगला होऊ शकेल असा शोध जरी प्रथम १८२० मध्ये लागला, तरी चहाचा पहिला खाजगी मळा १८५२ साली लावला गेला; आणि १८५५ ते १८६० च्या दरम्यान या धंद्यास खरा आरंभ झाला. १८६० ते १८६५ या अवधीत मुंबईतील कापसाच्या सट्टेबाजीसारखीच चहाच्या धंद्यातही सट्टेबाजीची वावटळ उटली. चहाचा धंदा फारच किफायतशीर असे वाटून लंडनमध्ये चहाच्या कंपनीस भराभर स्थापन झाल्या. परंतु लवकरच तो भ्रमान्ना भोपळा फुटला; व १८६६ पुढे मळ्यांची वाढ तितकीशी झपाट्याने झाली नाही. तथापि जी झाली ती पूर्वीसारखी बिनबुडी राहिली नाही. चहाची लागवड मुख्यतः आसामातच प्रथम झाली; परंतु पुढे तिचा प्रसार दार्जिलिंगजवळचा प्रदेश, संयुक्त प्रांतातील व पंजाबातील हिमालयाच्या पायथ्याचा काही मुदख आणि निलगिरीचा डोंगराळ टापू येथेही होत गेला. चहाचा खप परदेशीच फार होई. एकंदर पैदाशीच्या मानाने हिंदुस्थानातील चहाची मागणी गेल्या शतकात तर अत्यल्पच होती. आजही चहाचा प्रसार इतका

सार्वत्रिक झाला असून देखील एकंदर चहाच्या पिकापैकी जेमतेम एकदशांशच हिंदुस्थानात खपतो. बाहेरील गिन्हाईकांपैकी ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड हेच काय ते महत्त्वाचे गिन्हाईक होते; आणि चहाची बहुतेक सर्व निर्गत या देशांतच होई. १८६० पासून १९०० पर्यंतच्या चाळीस वर्षांत हिंदी चहाने हा प्रांत पूर्णपणे आक्रमिला; व १८६० साली विलायतेत केवळ चिनी चहाच जो खपत असे तो पुढे तेथे अगदीच खपेनासा होऊ लागला. चहाचे मळे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे इंग्रजी भांडवलवाल्यांनीच स्थापिले व ते बहुधा आजतागायत त्यांच्याच ताब्यात आहेत. राष्ट्रीय दृष्ट्या हिंदी लोकांना मजुरीचे नवीन क्षेत्र मिळाले आणि आसाम प्रांताची वसाहत या धंद्यामुळे बरीच झाली हेच त्याचे महत्त्व. या दोन्ही प्रश्नांचा थोडा विचार पुढे करावयाचा असल्यामुळे येथे त्याबद्दल अधिक विस्तार नको.

कॉफीचे मळेही १८५६ च्या पुढेच झपाट्याने वाढू लागले. चहाप्रमाणे १८६० ते १८६६ या सालात प्रथम या धंद्यातही सट्टेबाजी झाली. जवळजवळ १८७५ सालपावेतो चहा व कॉफी यांच्या निर्गतीची किंमत सारखीच होती. परंतु १८७५ च्या पुढे कॉफीच्या निर्गतीची प्रथम वाढ खुंटून नंतर तिला ओहटीच लागली. याची कारणे म्हणजे बोअरर नावाच्या किड्याने मळ्यांची केलेली नासाडी व परदेशांतील, विशेषतः ब्राझिलमधील कॉफीच्या पैदाशीची वाढ ही होत. चहाप्रमाणेच कॉफीचे गिन्हाईक बहुतेक परदेशीच असल्यामुळे ब्राझिलमधील चढाओढ ही हिंदी धंद्याच्या वाढीतील प्रमुख अडचण असे. १८८९ ते १८९६ च्या दरम्यान ब्राझिल देशातील अंदाधुंदीमुळे तेथील कॉफीची पैदास जशी कमी झाली तशी येथील धंद्यास तात्पुरती तेजी आली, यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते. परंतु तेव्हापासून हा धंदा पुनः फारसा वाढीस लागलाच नाही; आणि बऱ्याच ठिकाणी कॉफीचे मळे काढून टाकून तेथे चहाची लागवड करण्यास मळेवाल्यांनी सुरुवात केली.

आता फक्त एकाच महत्त्वाच्या नवीन धंद्याचा विचार करणे राहिले व तो म्हणजे कोळशाचा. दगडी कोळशाच्या खाणी खणण्यास सुरुवात जरी अगदी एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच झाली, तरी या कोळशाला त्या वेळेस कोठेच मागणी नव्हती व तो दूरवर वाहून नेण्याची सोयही नव्हती. यामुळे या खाणींची संख्या वाढणे शक्य नव्हते. कोळशाचा प्रसार व वाढ या गोष्टी आगगाड्या सुरू होण्यावरच खरोखर अवलंबून होत्या. कारण दगडी कोळशाला पहिली मुख्य मागणी म्हणजे आगगाड्यांचीच; आणि राणीगंजापावेतो लोहमार्ग बांधला गेल्यानंतरच या टापूतील खाणींची संख्या भरभर वाढू लागली. हिंदुस्थानच्या भूगर्भात कोळसा विपुल सापडतो असे स्थान एकच, व ते म्हणजे बिहार प्रांतातील राणीगंजजवळील प्रदेश हे होय. एकोणिसाव्या शतकात इतर ठिकाणी म्हणजे मध्यप्रांतातील मोहपानी व वरोडा ह्या ठिकाणीच थोडासा कोळसा सापडला. यामुळे पूर्वेकडील प्रांत सोडले असता इतर हिंदुस्थानातील भागात कोळसा महाग पडतो; आणि पूर्वीच्या काळी जेव्हा आगगाड्यांचा प्रसार कमी होता व वाहतुकीचे दर जबर होते तेव्हा तर तो अतिशयच महाग पडे. यामुळे बरीच वर्षे कोळशाच्या खाणींची वाढ व्हावी तशी झपाट्याने झाली नाही. विशेषतः सुएझ कालवा बांधला गेल्यामुळे इंग्लंड-मधील कोळसा मुंबई, कराची यांसारख्या ठिकाणी बराच स्वस्त मिळू लागला. तेव्हा सुरुवातीस पूर्वेकडील व उत्तरेकडील आगगाड्या आणि कलकत्ता शहर येथेच हिंदी कोळसा खपे. पश्चिमेकडील व दक्षिणेकडील आगगाड्यांस आणि मुंबईस काही मध्यप्रांतातील कोळसा व बाकीचा सर्व आयात झालेला कोळसा वापरीत असत. हिंदुस्थानच्या बहुतेक भागात कोळसा इतका महाग पडे की, राने विपुल असलेल्या प्रदेशांत आगगाड्यांकरिता सरपण म्हणून लाकडाचाच उपयोग करीत. हळूहळू कोळशाच्या खाणींची वाढ झाली. कोळसा काढणे व वाहून नेणे जास्त सुलभ होऊ लागले. हिंदी कोळशाच्या मागणीचे क्षेत्र वाढू लागले. १८८० च्या पुढे कोळशाची आयात वाढेनाशी झाली व हिंदी कोळशाची पैदास मात्र बरीच वाढली. नंतर १८९० च्या सुमारास हिंदी कोळसा थोडथोडा परदेशांत जाऊ लागला व

ब्रह्मदेशातील गिन्हाइकी त्यास मिळाली. तथापि मुंबई, कराचीकडे मात्र त्यास आयात होत असलेल्या कोळशाची इतक्यात टक्कर देणे शक्य नव्हते. (१८८० ते १९०७ च्या दरम्यान प्रतिवर्षी ६ ते ८ लाख टन कोळशाची आयात हिंदुस्थानात होत असे. याच अवधीत हिंदुस्थानातील कोळशाची पैदास पुढीलप्रमाणे वाढत होती : १८७०, ४.५ लाख टन; १८८६, १२.९ लाख टन; १८९४, २८ लाख टन; १९०१, ६० लाख टन.) या काळात कोळशाहूनही जास्त किमतीचे सोने हिंदुस्थानातील खाणीतून काढण्यात येई. परंतु एकंदर जगातील पैदाशीच्या मानाने हिंदुस्थानात सोने अगदीच कमी निघते. शिवाय कोलारखेरीज अन्यत्र कोठेच खनिज सोने सापडले नाही, आणि कोलारचेही महत्त्व सारखे कमी कमीच होत आढे. औद्योगिक प्रगतीच्या दृष्टीनेही सोन्याला काही फारसे महत्त्व नाही. तेव्हा यासंबंधी अधिक तपशिलात शिरण्याचे कारण नाही.

कापडाच्या वा पाटाच्या गिरण्या, कोळशाच्या खाणी, आणि चहाकॉफीची मळे एवढेच नवीन प्रकारचे उद्योगधंदे एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी हिंदुस्थानात प्रस्थापित झाले होते. याशिवाय हिंदुस्थानातील कच्चा माल जो परदेशी जाई तो पाटविण्याजोगा तयार करणे, कापसातील सरकी काढणे, कापूस व पाट यांचे गळे बांधणे, तांदूळ सडणे, इमारती लाकडाच्या तुळ्या कापणे इत्यादी बाबतीत यंत्रांचा प्रसार झाला होता; आणि या प्रकारचे कारखाने सर्व हिंदुस्थानभर आढळून येतात. परंतु हे धंदे केवळ हंगामी आहेत व यांचे औद्योगिक दृष्ट्याही महत्त्व विरोध नाही. बाकी काही रेशमी व लोकरी कापडाच्या गिरण्या, कागदाच्या गिरण्या, दारू तयार करण्याचे कारखाने वगैरे नवीन धंदेही कोठे कोठे अस्तित्वात आले होते. तथापि त्यांचे प्रमाण अगदीच लहान होते. १८९५ साली स्थूलमानाने कापडाच्या गिरण्यांत दीड लाख, पाटाच्या गिरण्यांत पाऊण लाख व कोळशाच्या खाणींत पन्नास हजारपावेतो मजूर कामाला लावलेले असत. इतर कोणत्याच धंद्यांतील कारखान्यांत मजुरांची संख्या दहा हजारपावेतो गेली नव्हती.

या नवीन धंद्यांस सुरुवात साधारणतः १८६० च्या सुमारास झाली व या सर्वांची वाढ १८७०-७५ च्या पुढे विरोध झपाट्याने होऊ लागली. १८७५ पावेतो जुन्या धंद्यांचा न्हासही मोठ्या प्रमाणात होत होता. तेव्हा औद्योगिक दृष्ट्या १८७०-७५ या सालात हिंदुस्थानची स्थिती जी अत्यंत निकृष्ट होती ती पुढील वीस वर्षांत काहीशी सुधारली. न्या. रानडे यांनी १८९३ साली लिहिलेल्या एका निबंधात हाच सिद्धांत पुढे मांडला असून त्याच्या पुष्ट्यर्थे हिंदुस्थानच्या आयात निर्गतीतील कच्च्या व पक्क्या माल्याचे प्रमाण कसे चढत अथवा उतरत होते हे दर्शविले; आणि एकंदर सर्व धंद्यांच्या प्रगतीचा आढावा घेऊन हिंदी भांडवलवाल्यांनी जर कसून प्रयत्न केला तर हिंदुस्थानात फार मोठी औद्योगिक प्रगती थोडक्याच अवधीत होईल, असे त्या वेळेसच त्यांनी भविष्य वर्तविले होते.

४. शेती व शेतकरी

हिंदुस्थानातील शेतकऱ्यांची स्थिती ज्या निरनिराळ्या गोष्टींवर अवलंबून आढे त्यातील मुख्य म्हणजे पाऊसपाणी, पिकाचे भाव व सरकारी सारा वसूल करण्याची मर्यादा व पद्धती या होत, असे म्हणण्यास हरकत नाही. आगगाडीच्या युगापूर्वी पिकांच्या भावास विरोध महत्त्व नव्हते. कारण शेतकरी व ग्रामसंस्था स्वावलंबी असत. गावातील पीक फारसे बाहेर विकान्यास जात नसे. गावातल्या गावात अडुत्या-बडुत्यांस पिकांच्या रूपानेच त्याचा माल व चाकरी यांबद्दल मोबदला देण्यात येत असे आणि बाहेरून विकत घेण्याच्या वस्तूही कमी होत्या. तेव्हा पीक चांगले आठे

व सरकारी वसूल घेण्यात जुलूम झाला नाही म्हणजे ते सुक्तेचे वर्षे असे समजावयाचे. अर्थात जमीनमहसूलविषयक सरकारी धोरण, हे शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे समजले पाहिजे. या बाबतीत हिंदुस्थानात सर्वत्र सारखीच स्थिती नाही. बंगाल्यात पहिल्यापासून जमीनदारी पद्धती पडून तेथे कॉर्नेवालिसच्या कारकिर्दीपासून धारा कायमही करण्यात आला. हा कायम केलेला धारा प्रथम फार जबर होता व त्यामुळे बंगाल्यातील ब्रिटिश अमदानीच्या सुरुवातीचे जमीनदार ठार बुडाले. पुढे हळूहळू धान्याच्या किमती वाढल्या व धान्याचा बोजा हलका झाला, आणि नंतर जमीनदारांचा वर्ग संपन्न बनला. संयुक्त प्रांत व पंजाब यांतसुद्धा एकप्रकारची जमीनदारीचीच पद्धती प्रचलित आहे. या दोन पद्धतींत फरक एवढाच की, बंगाल्यात जी जमाबंदी करण्यात आली ती इस्टेटवार म्हणजे एका जमीनदाराच्या संबंध जमिनीपुरती. परंतु पंजाब व संयुक्त प्रांत यांमध्ये ती मौजावार अथवा महालवार करण्यात आली; म्हणजे आकार ठरविण्यात आला तो प्रत्येक महालाकरिता (खेड्यांकरिता). बंगाल्यात मोठमोठ्या जमिनी धारण करणारे जमीनदार असत, तर पंजाब व संयुक्त प्रांत येथे प्रत्येक खेडे लहान लहान भागीदार असणाऱ्या जमीनदारांत वाटले गेलेले असे. येथेही कायम धारा बसवावा असे सुरुवातीस वाटत होते; परंतु काही वर्षांनंतर बराच खल होऊन याविरुद्ध निकाल पडला आणि जमीनमहसूल सरसकट लांब मुदतीचा बसवावा व वीस-वीस अथवा तीस-तीस वर्षांनी फेरतपासणी व्हावी असे धोरण निश्चित झाले. बंगाल्यातील जमीनदार साधारणपणे मोठा असामी व स्वतः शेत वाहणारा नव्हे; तेव्हा शेतकऱ्यांवर जमीनमहसूलविषयक सरकारी धोरणाचा प्रत्यक्ष परिणाम होत नसे. कायम धान्याचा जमीनदारास फायदा मिळाला; पण शेतकऱ्यांस त्याचे काय ? कारण जमीनदार त्याजवर जबर खंड लादून त्याला पिळून काढीतच असे. ही स्थिती बरीच दशके अशी कायम राहून जमीनदार व त्यांची कुळे यांच्यामध्ये सारखी तेंढ वाढत राहिली. यास तोड म्हणून हळूहळू कुळांचे हक्क रक्षण करण्याकरिता कायदे होऊ लागले; व कुळांस काढून टाकणे अथवा खंडाची वाढ करणे यासंबंधी जमीनदारांच्या हक्कांवर कायदेशीर नियंत्रण घालण्यात आले. जे बंगाल्यात झाले तेच काही अंशी संयुक्त प्रांतात, विशेषतः अयोध्या प्रांतामध्ये झाले; आणि तेथेही कुळांच्या संरक्षणार्थ कायदे करण्याची हळूहळू पाळी आली. कुळांच्या संरक्षणार्थ पहिला कायदा १८५९ साली बंगाल्यात झाला. यातील मुख्य तरतूद अशी की, बारा वर्षांहून अधिक वर्षे सारखा जो खंडकरी शेत वाहत असेल त्याला काढून टाकण्याचा जमीनदारास हक्क नसावा. तसेच या कुळांचा खंडही मुक्ती कोर्टाच्या परवानगीशिवाय कमीअधिक करता येऊ नये असे ठरविण्यात आले. यासंबंधी पुढचे महत्त्वाचे कायदे म्हणजे १८६८ चा पंजाब व १८८५ चा बंगालमधील कायदा हे होत. याच्या उलट मद्रास व मुंबई या इलाख्यांत रयतवारी पद्धती प्रचलित आहे. येथे साधारणपणे प्रत्यक्ष शेतकरी हाच सरकारसारा भरणारा असामी. जमीनदार या इलाख्यांत फार थोडे, व निदान १८५० च्या सुमारास तरी खंडाने जमीन घेऊन वाहणारे शेतकरीही फार थोडे असत. यामुळे या प्रदेशांत सरकारी जमीनमहसूलविषयक धोरणाचे परिणाम प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांसच जाणवत असत.

इंग्रज अमलदारांच्या अज्ञानामुळे अव्वल इंग्रजीत सर्व हिंदुस्थानभर शेतसारा फार जबर लादला गेला आणि त्यामुळे जमीनदारांची व शेतकऱ्यांची फार दैना झाली हे वर सांगितलेच आहे. मुंबई इलाख्यात बुइंगेट साहेबांच्या देखरेखीखाली नवीन महसूलपद्धती बसविण्याचे काम सुरू झाले; व १८४७ च्या संयुक्त अहवालात ह्या नवीन रयतवारी पद्धतीची तत्त्वे पूर्णपणे ग्रथित झाली. यापुढे एकंदर जमीनमहसूलाचा बोजा पूर्वीपेक्षा पुष्कळच कमी झाला व शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारू लागली. मद्रास इलाख्यात तर जवळजवळ १८६० सालपावेतो हा जमीनमहसूल कमी करण्याविषयी काही करण्यात आले नव्हते. त्यानंतर मात्र हा बोजा काहीसा कमी झाला. संयुक्त प्रांतात १८५५ चे

‘शहाराणपूर कानू’ अमलात येण्यापूर्वी जमीनमहसुलाचा बोजा फार भारीच होता. १८५० पावेतो साधारणपणे जमीनमहसुलाची पद्धती व या कराचे मान ह्या गोष्टीच ठरत होत्या. काही प्रांतांत जमीनदारी तर इतर ठिकाणी रयतदारी अमलात आली. प्रथम जमीनदाराच्या अथवा शेतकऱ्याच्या ऐन उत्पन्नाच्या तीनचतुर्थांश इतपतही कर वसूल करण्यापर्यंत मजल गेली; पुढे शहाराणपूर कानूप्रमाणे ऐन उत्पन्नाच्या निम्म्याहून अधिक कर असू नये असे संयुक्त प्रांतात ठरले, व साधारणपणे हाच नियम जिकडेतिंकडे अमलात येऊ लागला. प्रथम मोजणीखाते व मुल्कीखाते यांच्या कामास व्यवस्थित स्वरूप येण्याला वेळ लागला आणि एकंदर जमीनमहसुलाची आकारणी करायी करावी व उत्पन्नाचा अंदाज कसा बांधावा याविषयी त्या प्रांतात सरकारी अमलदारांनी आपआपल्या पद्धती व आपआपले टोकाताळे बसविले. हे सर्व होईपावेतो सारावसुली बहुतेक ठिकाणी जबरच होत गेली, आणि काही काही प्रांतांत वसुलासंबंधी अनन्वित जुद्दमही झाला. आधीच नवीन परकीय अमलात कायदेकानू व राजकीय व्यवस्था ही एकदम बदलल्यामुळे समाजाची घडी बिघडली, ती या प्रकारामुळे विशेष विस्कळित झाली. १८५० च्या पुढे जमीनमहसुलासंबंधी ठरावयाच्या गोष्टी राहिल्या त्या मुख्यतः फेरतपासणीच्या वेळेचे धोरण, सान्याची तहकुबी व सूट यासंबंधीचे धोरण, आणि शेतकऱ्याने स्वकष्टाने घडवून आणिलेल्या शेतसुधारणेच्या उत्पन्नावर कर बसवावा किंवा नाही याबद्दलचा प्रश्न या होत. या सर्व प्रश्नांस पुढे जे मोठे दुष्काळ पडले त्यांनी तोंड फोडले व पुढील ५० वर्षांत फेरतपासणीच्या वेळेस सारावाढीची कमाल मर्यादा निश्चित करणे, तसेच पिकाच्या आणेवारीप्रमाणे सूट-तहकुबीचे नियम ठरविणे हे घडून आले.

फेरतपासणीच्या वेळेस काळजी किती वाढिली पाहिजे याचे उत्कृष्ट उदाहरण १८७५ सालच्या पुणे व अहमदनगर जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांच्या दंग्यांनी मिळाले. १८६४-६५ मध्ये कापसाच्या किमती अतोनात वाढून जेव्हा शेती फार फिफायतशीर झाली होती, त्या वेळेस अहमदनगर व पुणे जिल्ह्यांतील काही तालुक्यात सान्याची फेरतपासणी होत होती. कापसाची प्रचलित किंमत ही अशीच राहणार असे गृहीत धरून सरकारी अमलदारांनी या वेळेस सारा दुपटी-तिपटीने वाढविला. पुढे चारपाच वर्षांत या किमती खालावल्या. १८७० ते १८७४ या सालांत तर सर्वच अतोनात स्वस्ताई झाली. यामुळे शेतकऱ्याचे उत्पन्न फार कमी झाले; आणि त्याचे सावकारी देणे व जमीनमहसूल ही पैशात बांधलेली असल्यामुळे त्यांचा बोजा आता असह्य झाला. तेव्हा तेथील सावकारांविरुद्ध उठून त्यांची घरे लुटणे, कर्जरोखे फोडणे इत्यादी प्रकार शेतकऱ्यांनी केले. या प्रकरणी सरकारने नेमिलेल्या चौकशीमंडळाने दंग्याचे एक कारण म्हणजे भारी जमीन-महसूल हे दर्शविले; व त्यावर सरकारने इंदापूर वगैरे तालुक्यांतील सारा कमी करून यापुढे कोणत्याही फेरतपासणीच्या वेळेस एका विवक्षित मर्यादेपलीकडे सारा वाढवावयाचा नाही असा नियम घालून दिला.

धान्याच्या बाजारभावावर शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती बरीच अवलंबून राहणार हे उघड आहे. जुन्या काळी जरी खेड्याच्या बाहेर फारसा व्यवहार करण्यात येत नव्हता आणि त्यामुळे जरी पैशाची फारशी जरूरी शेतकऱ्यास भासत नसे, तरी शेतसान्याची रक्कम पैशांतच निश्चित केली असल्यामुळे व सान्याची वसुलीही पैशाच्या रूपानेच होत असल्यामुळे निदान शेतसारा भरण्यापुरता तरी पैसा त्याला उभारावाच लागे. आणि शेतसान्याचा बोजा जर अवज इंग्रजीत होता त्याप्रमाणे फार त्रासदायक असला, तर पिकाच्या भावावर शेतकऱ्याची सुस्थिती बऱ्याच अंशी अवलंबून असणे साहजिक होते. भाव सारखे खालावत असल्यास शेतकऱ्याची स्थिती हलाखीची होत असे. त्यात १८५० च्या पूर्वीच्या काळाबद्दल लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट ही की, या काळात किमतीचे मान सारखे उतरत होते. रस्ते व आगगाड्या यांचा फैलाव होण्यापूर्वी मालाच्या किमतीतील चढउतार वगैरे अचानक व

फार मोठ्या प्रमाणावर घडून येत असत. उदाहरणार्थ, धुळ्यास जोंधळा एका रुपयास १८२४ साली ३७ शेर होता, तर १८२९ मध्ये ७२ शेर, १८४६ त १९ शेर, १८४८ त ८५ $\frac{१}{२}$ शेर व १८६१ साली २५ शेर होता. तथापि याप्रमाणे जरी किमती सारख्या बदलत असल्या तरी साधारणपणे या वेळी किमतींचा कल उतरण्याकडे होता असे म्हणता येईल. याचे मुख्य कारण म्हणजे, चलनी नाण्यांत विशेष वाढ झाली नाही व सोनेचांदी पूर्वीपेक्षा फारशी मुबलक नव्हती; परंतु नाण्यांत व्यवहार पूर्वीपेक्षा जास्त होऊ लागला-विशेषतः सरकार जमीनमहसूल सरसकट नाण्यांतच वसूल करू लागले व त्यामुळे नाण्यांस मागणी जास्त होऊन मालाच्या किमती कमी झाल्या हे असावे. १८५० च्या पूर्वी शेतकऱ्यांची स्थिती खराब होण्यास हे एक महत्त्वाचे कारण होते हे लक्षात ठेविले पाहिजे. १८५० नंतर ऑस्ट्रेलिया व कॅलिफोर्निया या प्रदेशांत सोन्याच्या व रुप्याच्या नवीन खाणी सापडल्यामुळे चलनी नाणे पुनः मुबलक होऊ लागले. आणि किमती थोडथोड्या वाढू लागल्या. -त्या १८६० च्या पुढे १८६५ पर्यंत फारच झपाट्याने वाढल्या. १८६५ नंतर त्या पुनः उतरू लागून १८७० ते १८७६ मध्ये त्या बऱ्याच उतरल्या. पुढे दुष्काळामुळे चढलेल्या किमती दुष्काळानंतर लगेच उतरल्या आणि १८८० ते १८९० या काळात त्यांत फारसा फरक पडला नाही. परंतु साधारणपणे १८९० च्या सुमारास किमती ज्या चढू लागल्या त्या यापुढे सारख्या चढतच गेल्या. १८५० च्या पुढील पन्नास वर्षांत विशेष लक्षात घेण्यासारखे फरक म्हणजे १८६१ ते १८६५ पर्यंत एकदम किमतीत चढ व त्यापुढे काही वर्षे लागलेला एकदम उतार हेच होत. अर्थात सर्वच पदार्थांच्या किमतीत सारखेच फरक पडत गेले नाहीत. यात विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे १८८० ते १८९५ पर्यंत युरोपात एकंदर किमती उतरत होत्या व त्यामुळे हिंदुस्थानातही कापूस, गहू वगैरे मालाच्या किमती उतरल्या. परंतु एवढ्याच अवधीत तांदूळ, पाट, जवस यांच्या किमती बऱ्याच वाढल्या. साधारणपणे वाढत्या किमतीच्या अवधीत शेतकऱ्यांचा बराच फायदा होतो, असे ठोकळ मानाने म्हणता येईल. १८७० च्या पुढे किमती प्रथम खालावल्या व नंतर दुष्काळ आला यामुळे पुनः शेतकऱ्यांची स्थिती वाईट झाली. उलट १८८० च्या पुढे बरीच वर्षे किमतींत फारसा फरक पडला नाही तरी पावसाचे मान बरे असल्यामुळे शेतकऱ्यांस पुनः डोके वर काढण्यास काहीसा वाव मिळाला. १८९० नंतर पुनः हळूहळू पदार्थांच्या किमती वाढण्यास सुरुवात झाली. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात दोन बरेच मोठे दुष्काळ पडल्यामुळे धारण मध्यंतरी खालीवर फार झाली. परंतु १९०० सालच्या पुढे तर फारच झपाट्याने किमती वाढल्या, असे म्हणण्यास हरकत नाही; त्या इतक्या की, सरकारने या किमतीच्या वाढीचा विचार करण्याकरिता एका अमल-दाराची-श्री दत्त यांची-खास नेमणूक केली. महायुद्धाच्या पूर्वी दहापंधरा वर्षे ही जी महागाई झाली त्याचे कारण काय असावे या वादात शिरण्याचे प्रयोजन नाही. एवढे मात्र खरे की, जगातील इतर देशांपेक्षा हिंदुस्थानातील किमती या काळात विशेषच वाढल्या. शेतकी माल जो परदेशी जात असे त्याच्याही किमती वाढल्या व त्यामुळे एकंदरीत शेतकऱ्यांची स्थिती या काळात बरी होती. महायुद्धामुळे महागाईस अतोनात ऊतच आला ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. तथापि या किमती वाढल्या त्या सर्व पदार्थांच्या सारख्याच वाढल्या नाहीत. हे या वेळेस विशेष झाले. त्यातल्या त्यात हिंदुस्थानातून जो माल परदेशात जात असे त्याच्या किमती लढाई चालू असता बहुतेक वाढल्या नाहीत. तांदूळ, गहू, गळिताची धान्ये व पाट यांच्या किमती बहुतेक स्थिरच राहिल्या. कापूस, कातडी वगैरे काही जिनसांच्या किमती वाढल्या, पण त्या परदेशाहून येणारा जो माल त्याच्या मानाने कमी वाढल्या; आणि १९१८ नंतर ज्या सर्वच किमती वाढल्या त्यांतही हे वैशिष्ट्य कायम राहिले. शेतकऱ्यांच्या कच्च्या मालाच्या किमती या कारखान्यातून निवणाऱ्या व शेतकऱ्यांस विकत घ्याव्या लागणाऱ्या कापड, केरोसीन, मीठ, साखर इत्यादी मालाच्या किमतीपेक्षा फार कमी वाढल्यामुळे शेतकऱ्यांचे एकंदरीत नुकसान झाले; आणि हे

जे वाढत्या किमतीचे भिन्न प्रमाण ते पुनः जवळजवळ १९२४-२५ पावेतो सुधारले नाही. यानंतर पाचएक वर्षे बरी गेली असतील तो १९२९-३० पासून किमती मरामर खालावण्यास सुरुवात झाली व त्या आज (१९३२) अतोनातच खालावल्या आहेत. त्यात विशेष वार्डेट हे की, शेतकी पैदाशीच्या किमती इतर मालापेक्षा जास्त खालावल्यामुळे शेतकऱ्यांचे दुष्पट नुकसान झाले आहे; व त्याची स्थिती १८७०-७५ सालात पुणे, अहमदनगर भागात ज्या वेळेस दंगा झाला त्या वेळच्या स्थितीसारखी झाली आहे.

पूर्वीप्रमाणेच अवर्षण, पूर इत्यादी नैसर्गिक आपत्ती शेतकऱ्यांवर अजूनही कोसळतात. त्यांचे परिणाम हल्ली काहीसे भिन्न होतात ते कसे, हे मागील एका प्रकरणात दर्शविले आहे. जेथे पाऊस अनिश्चित व दुष्काळ पडण्याची भीती फार, त्या टापूत शेतकीच्या पद्धतीत सुधारणा करणे फार कठीण व तेथील शेतकऱ्यांस कर्जमुक्त करणे अशक्यप्राय आहे. तथापि गेल्या साठसत्तर वर्षांत दुष्काळ पडण्याबरोबर त्यांचे तात्कालिक परिणाम तरी शक्य तितके कमी भासू यावे म्हणून बरेच प्रयत्न करण्यात आले असून ते बहुतांशी यशस्वीही झाले आहेत.

१८५० च्या पुढे फार मोठे असे दुष्काळ हिंदुस्थानात १८७६-७८, १८९५-९६, १९००-०१, १९०७-०८ व १९१८-१९ या साली पडले. १८५० पासून १८७० पर्यंतची वर्षे हिंदुस्थानभर साधारण बरी गेली. जिकडेतिकडे महसुलाचा बोजा कमी झाला होता, व्यापार वाढत होता व एकंदर धारणाही वाढत होती. या अवधीतच कापसाचे भाव वाढल्याचा अतिशय फायदा काही भागात मिळाला होता. परंतु १८६८ पासून पुढील दहा वर्षांत मात्र दुष्काळांची एक मालिकाच लागली. १८६८-६९ च्या राजपुतान्यातील दुष्काळाचा मार्गे उद्रेख केला आहेच. यापुढील महत्त्वाचा दुष्काळ म्हणजे १८७३-७४ मधील बंगाल व बिहार प्रांतांतील होय. दुष्काळनिवारणार्थ जे उपाय सरकार अलीकडे योजते त्यांस ह्या दुष्काळात प्रथम सुरुवात झाली असे म्हणता येईल. राजपुतान्यातील मृत्युसंख्येमुळे सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मनावर अतिशय परिणाम झाला होता व या दुष्काळात लोकांस मदत फार सढळ हाताने करण्यात आली. याहीपेक्षा मोठा दुष्काळ १८७६-७८ या साली सर्व दक्षिणभर पडला. जेथे जेथे आगगाड्या बांधल्या गेल्या होत्या, तेथे तेथे दुष्काळाचे निवारण फारसे कठीण गेले नाही. परंतु कर्नाटकातील काही भागांत मृत्युसंख्या आगगाड्यांच्या अभावी पुष्कळ वाढली. तसेच धान्य जरी वाहून नेता आले तरी चारा वाहून नेणे तितके सोपे नव्हते; म्हणून दक्षिणेतून सर्व बाजूंनी सहाद्रीच्या प्रदेशात चरण्याकरिता गुरांचे मोठमोठे कळप येऊ लागले. पण यांतील बहुतेक तेथे पोचण्यापूर्वीच मृत्युमुखी पडून शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान झाले. या वेळेस सरकारने दुष्काळी कामे बरीच काढली, परंतु त्यांचा कारभार सरकारने अत्यंत कंजुपणाने चालविला अशी ओरड झाली. या सर्व गोष्टींची १८८० च्या दुष्काळ-कमिशनने पूर्ण चौकशी करून एकंदर दुष्काळी कामे व दुष्काळ-निवारणार्थ इतर उपाययोजना यांस निश्चित स्वरूप दिले. या दुष्काळात प्रत्यक्ष उपासमारीने जरी माणसे फारशी दगावली नाहीत, तरी दुष्काळानंतर पडकी व इतर साथी येऊन मृत्युसंख्या अतोनात वाढली. १८७८ च्या पुढे पुनः बरीचवर्षे असे मोठे दुष्काळ पडले नाहीत. तथापि १८९५-९६ साली जो मोठा दुष्काळ पडला तो अगदी संबंध देशभर. दुष्काळी कामे उघडण्याची बगैरे योजना तयार असल्यामुळे ही व्यवस्था बरी ठेविली गेली. परंतु या दुष्काळात दुष्काळी कामावरील मजुरीचा दर व विशेषतः दुष्काळातमुद्धा सारा चोपून वसूल करण्याची काही प्रांतिक सरकारांची पद्धती यांवर बरीच टीका झाली; आणि दुष्काळानंतर. नेमठेल्या कमिशनची विशेष महत्त्वाची सिफारस म्हणजे सान्याची सूट व तहकुबी प्रांतिक सरकारांनी सढळ हाताने देत जावी हीच होती. ह्या दुष्काळ पडल्यानंतर थोड्या वर्षांत म्हणजे १८९९-१९०० साली संबंध मुंबई इलाखा, मध्यप्रांत, बऱ्हाड

व निझामाचे राज्य आणि मद्रास इलाख्याचा बराच भाग येथे पुनः कडक दुष्काळ पडला. एका प्रखर दुष्काळानंतर लगेच हा दुसरा दुष्काळ पडल्यामुळे लोकांची स्थिती फारच हलाखीची झाली हे सांगावयास नकोच. या दुष्काळातील विशेष गोष्ट म्हणजे चाऱ्याची भासलेली अतोनात टंचाई ही होय. यामुळे गुजराथेतील गुरांची फारच हानी झाली. वन्हाड व गुजराथ या दोन भागांत जवळ जवळ एकोणिसाव्या शतकात केव्हाच दुष्काळ पडला नव्हता, तो या दशकात पडल्यामुळे तेथील लोकांस त्याचे परिणाम विशेषच भासले. पूर्वीच्या दुष्काळामुळे लोकांत त्राण काहीच उरले नव्हते, तेव्हा या खेपेस दुष्काळी कामावर येणाऱ्या लोकांची संख्या फार वाढली; आणि सरकारनेही लोकांस मदत करण्याच्या बाबतीत अधिक उदार धोरण या वेळेस स्वीकारिले.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जवळजवळ सर्व हिंदुस्थानभर आगगाड्या बांधून झाल्या आणि सर्वप्रकारची वाहतूक पुष्कळच सुकर व स्वस्त झाली. यामुळे चालू शतकातील दुष्काळाचे स्वरूप पूर्वीच्या इतके भयानक राहिले नाही. उदाहरणार्थ १९०७-०८ साली हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतांत पाऊस अत्यंत कमी पडला व संयुक्त प्रांतात तर पिके ठार बुडाली; तसेच १९१८-१९ साली मुंबई इलाखा, संयुक्त प्रांत, पंजाब व इतर प्रांतांतील काही भागांतसुद्धा पुरते अवर्षण पडले. परंतु या दोन्ही खेपेस दुष्काळाचे परिणाम मागील खेपांइतके जाणवले नाहीत. या दुष्काळांचा परिणाम मृत्युसंख्येवर फारसा घडून आला नाही; व दुष्काळी कामे उघडणे अथवा परप्रांतांतून दुष्काळग्रस्त टापूत धान्य आणविणे वगैरे कोणत्याच गोष्टी फारसा अवघड गेल्या नाहीत.

याप्रमाणे वाहतुकीच्या मार्गांची वाढ झाल्यानंतर जमीनमहसुलाची सूट व तहकुबी देणे, दुष्काळी कामाची योजना प्रथमपासून निश्चित करून व दुष्काळनिवारणार्थ निधी जमवून ठेवून त्यांचा वेळेवर उपयोग करणे, आणि दुष्काळ सरल्यावर शेतकऱ्यास गुरे विकत घेणे इत्यादी गोष्टींकरिता तगाई देणे, अशा प्रकारच्या उपाययोजना हळूहळू बनत जाऊन त्या अमलात येऊ लागल्यामुळे दुष्काळाचे तात्काळिक परिणाम सारखे कमी कमी जाचक होत गेले. तथापि यामुळे दुष्काळाचे निवारण कायमचे झाले असे नाही; आणि हे निवारण जेथे जेथे पाऊस फार अनिश्चित आहे, तेथे तेथे पुरते होणेही शक्य नाही. त्यास एकच उपाय म्हणजे अन्य तऱ्हेने पाण्याचा पुरवठा करून शेतकऱ्याची अवर्षणाची भीती घालविणे हाच होय. या बाबतीत ब्रिटिश अमदानीत बरेच कार्य घडून आले असे म्हणता येईल. कंपनी सरकारने यमुना नदीचे जुने कालवे आणि कावेरी व कोलेरून नद्यांच्या मुखांशी असलेले पाटबंधारे सुधारणे, गंगानदीपासून एक मोठा कालवा काढणे व गोदावरीच्या मुखालगतच्या प्रदेशात पाटबंधारे बांधणे ही कामे केली होती. १८६० च्या पुढेही पाट-कालव्यांचे काम हळूहळू चालले होते. पण त्यास खरा जोर १८८० च्या दुष्काळ-कमिशनच्या शिफारशीमुळे आला. या कमिशनने दुष्काळनिवारणार्थ स्वतंत्र निधी सरकारने काढून त्यातून कालव्यांची वगैरे कामे झपाट्याने हाती घेणे अवश्य आहे असे आपले मत दिले. या कमिशनच्या शिफारशीमुळे सतलज व चिनाव, आणि संयुक्त प्रांतात गंगा व बेटवा या नद्यांपासून आणखी कालवे काढण्यात आले; आणि या कमिशनच्या शिफारशीमुळेच आर्थिक दृष्ट्या जरी कालवे तोड्यात पडले तरी दुष्काळनिवारणार्थ काही टापूत ते बांधण्याचा प्रघात सुरू झाला. बुंदेलखंडातील बेटवा व महाराष्ट्रातील नीरा नद्यांचे कालवे हेच या प्रकारचे पहिले कालवे होत. १८८० च्या कमिशनने शिफारस केलेली सर्व कामे बांधून झाल्यावर १९०१-१९०३ साली एक खास पाटबंधाऱ्याचे कमिशन नेमण्यात येऊन यापुढील कार्य बहुतांशी या कमिशनच्या शिफारशीस अनुसरूनच झाले. यांतील सर्वांत महत्त्वाचे काम पंजाबातील सतलज, चिनाव व झेलम या नद्यांवरील होय. अलीकडे अयोध्या व रोहिलखंडमधील शारदा कालव्यांचे काम फार मोठे असे झाले आहे. दुष्काळनिवारणार्थ बांधलेल्या कालव्यांपैकी महाराष्ट्रांत गोदा, नीरा व प्रवरा या

नद्यांचे कालवेही बरेच महत्त्वाचे आहेत. हल्ली चांदू असलेल्या कामांरी मद्रास इलाख्यात कावेरी-मेदूर कालवा व सिंधमधील सकरचे धरण ही विशेष महत्त्वाची कामे होत.

कालवे बांधणे हे सर्व प्रांतांत सारखेच शक्य नाही. बंगाल प्रांतात कालवे बांधणे अगदीच शक्य नाही व त्यांची तेथे तितकी जवरीही नाही. दक्षिणेतील पुष्कळ भागांत कालवे बांधणे अवश्य असूनही ते शक्य कोटीतील नाही. उलटपक्षी, सिंधमधील बहुतेक सर्व लागवड पुराच्या कालव्यांतील पाण्यावरच अवलंबून आहे. सिंधमधील कालवे बहुतेक फार पुरातन कालापासून बांधलेले आहेत; परंतु ब्रिटिश सरकारच्या कालवे बांधण्याच्या धोरणाने फार मोठा फरक कोठे घडून आला असेल तर पंजाबात होय. पंजाबच्या पश्चिम भागात या कालव्यांमुळे अगदी निर्जन असलेला प्रदेश सुपीक होऊन तेथे आता नवीन वसाहत झाली आहे. या कालव्यांमुळे पंजाबात आजतागायत जवळजवळ एक कोटी एकर जमीन वहीत जमीन म्हणून नव्याने जमेस आली. सिंधमधील सकरचे धरण यदास्वी टरल्यास तेथेही नव्याच जमिनीवर नव्याने पिकांची लागवड करता येईल असा अंदाज आहे. याच्या खालोखाल संयुक्त प्रांतातील गंगा व यमुना या नद्यांचे कालवे आणि मद्रास इलाख्यातील गोदावरी, कृष्णा, कावेरी, कोलेरून, पेरियर इत्यादी नद्यांचे मुखाजवळ असलेले पाटबंधारे व कालवे यांचे महत्त्व आहे. दुष्काळनिवारणार्थ म्हणून केलेल्या कालव्यांत प्रमुख महाराष्ट्रातील व ब्रुंदेलखंडातील कालवेच होत; परंतु हे असले कालवे फारसे वाढविणे शक्य नाही. निरनिराळ्या प्रांतातील एकंदर वहीत जमीन घेतल्यास त्यातील जवळ-जवळ चारपंचमांश जमिनीस सरकारी कालव्याचे पाणी सिंधमध्ये, व दोनपंचमांश जमिनीस पंजाबमध्ये मिळते, तर हेच प्रमाण महाराष्ट्रात शेकडा एक एवढेच पडते !

सरकारी कालवे व तलाव हीच फक्त पाणी पुरविण्याची कृत्रिम साधने नव्हत. खाजगी विहिरी, सामुदायिक बंधारे, अथवा लहानलहान तलाव ही सर्व हिंदुस्थानभर विखुरलेली सापडतात; आणि शेतकी कमिशनने दर्शविल्याप्रमाणे मोठी सरकारी कामे जरी काही विशिष्ट टापूतच हाती घेण्याजोगी असली तरी असल्या लहान खाजगी कामांस उत्तेजन देणे हे सगळीकडेच शक्य आहे. परंतु इकडे सरकारचे लक्ष जावे तसे अद्यापि गेलेले नाही.

१९०३ साली पाटबंधारा-कमिशनने प्रसिद्ध केलेल्या आकड्यांवरून असे दिसते की, त्या वेळेस एकंदर मानवी प्रयत्नाने पाणीपुरवठा केलेल्या जमिनीपैकी दोनपंचमांश सरकारी कामाने मिजली गेली होती, तर बाकीची सर्व खाजगी विहिरींनी व बंधान्यांनी. त्या वेळेस सरकारी कालव्यांखालील क्षेत्रफळ साधारणतः १८५ लक्ष एकर होते. तेव्हापासून यात बरीच वाढ होऊन ते हल्ली ३१६ लक्ष एकर झाले आहे. खाजगी विहिरींची वगैरे वाढ मात्र गेल्या तीस वर्षांत काहीच झालेली दिसून येत नाही. हे सर्व आकडे अर्थात केवळ खालसा प्रदेशापुरतेच आहेत.

गेल्या शेषतः वर्षांत हिंदुस्थानातील एकंदर कृषिपद्धतीत फारसा फरक झालेला नाही; व लहान प्रमाणावरील शेती जाऊन मोठ्या प्रमाणावरही शेती कोठे सुरू झाली नाही. बटाड्यासारखे नवीन असे एखादेच पीक देशात आले व काही जुन्या पिकांत—कापूस, गहू इत्यादीत—नवीन जातीचे बियाण तयार करवून ते पसरविल्यामुळे कोठे कोठे शेतकऱ्यांचा बराच फायदा झाला एवढेच. बाकी नवीन अवजारे अथवा यांत्रिक शक्ती यांचा प्रसार जवळजवळ काहीच झाला नाही. उसाचा लोखंडी चरक अथवा लोखंडी नांगर हे अपवादात्मक गणावयाचे. खत देणे, पेरणी, लागण, कापणी वगैरेंच्या पद्धतीत महत्त्वाचे फरक काही घडून आले नाहीत. पण खेडे हे सर्व बाबतीत आता स्वावलंबी राहिले नसल्यामुळे शेतकऱ्यांची बाजारावर दृष्टी ठेवून जे किफायतशीर पडेल ते पिकविण्याकडे सांप्रत बरीचशी प्रवृत्ती होऊ लागली आहे.

पूर्वी बहुतेक सर्वच जिनसा खेड्यातल्याखेड्यातच तयार होत; व मीठ, साखर, कापड यांसारख्या काही अगदीच थोड्या गोष्टी बाहेरून आणिल्या जात. यांत साखर व कापड यांच्याविषयी लक्षात घेण्यासारखी

गोष्ट ही की, याही जिनसा फार दुखून आणणे शक्य नसे. तेव्हा जरी सर्वच खेड्यांतून शक्य नसले तरी बहुतेक सर्व टापूतून शक्य असेल तेथे ऊस व कापूस यांची लागवड करण्यात येई. वाहतुकीच्या साधनांच्या वाढीमुळे एकदल धान्ये व डाळी (ही पिके पूर्वीपासूनच ज्या त्या टापूत भिन्न भिन्न असत) सोडून बाकीच्या पिकांचे आता विशिष्ट टापूत केंद्रीकरण होत गेले. आता सर्वच प्रकारची पिके एके टिकाणी पिकविण्याची जरूरी नसल्यामुळे ज्या भागात एखाद्या पिकाला परिस्थिती विशेष अनुकूल असेल, तेथेच ते विशेषेकरून पिकविणे शक्य झाले. हिंदुस्थानातील सर्व शेती लहानलहान शेतकऱ्यांनी चालविलेली आहे. या शेतकऱ्यांच्या पिकांचे हल्ली दोन प्रकार कल्पिता येतील. एक तर प्रत्यक्ष उदरपोषणाची एकदल धान्ये व डाळी; आणि दुसरे कोणते तरी विकाऊ पीक. पहिले पीक विशेष महत्त्वाचे. ते शेतकरी प्रत्यक्ष पोटाकरिता काढतो; आणि जमीनमहसूल, सावकाराचे देणे व स्वतःस किरकोळ लागणारे जिन्नस विकत घेणे या सर्वांस लागणारा पैसा दुसरे पीक विकून तो उभारतो. अर्थात हे दुसऱ्या प्रकारचे पीक म्हणजे नेहमीच धान्य व डाळी याव्यतिरिक्त असते असे नाही. ब्रह्मदेशात तांदूळ हेच उदरनिर्वाहाचे पीक व विकण्याचेही पीक. पंजाबात गव्हाची स्थिती काहीशी अशीच आहे. परंतु तिकडे बाजरी, मका व जोधळा ही बऱ्याच जिल्ह्यांत पिकतात; आणि या जिल्ह्यांतून ही निकृष्ट धान्ये शेतकरी बहुतेक स्वतःसाठी राखून ठेवून बराचसा गहू परप्रांतात किंवा परदेशी पाठविण्याकरिता विकतो.

दुसऱ्या प्रकारची विकाऊ पिके म्हणजे मुख्यतः कापूस व पाट, जवस, भुईमूग, तीळ वगैरे गळिताची धान्ये, ऊस, तंबाखू ही अथवा कांदा, मिरची, घास वगैरे होत. जुन्या काळी विशिष्ट टापूत विशिष्ट पिके काढीत नसत असे नाही, पण या विशिष्टीकरणाचे प्रमाण फार कमी होते. कापसाच्या लागवडीच्या उदाहरणावरून हा मुद्दा अधिक स्पष्ट करिता येईल. गुजराथ, खानदेश, वन्हाड, कोईमतूर, तिने-वेल्लीकडील मद्रास इलाख्याचा भाग या प्रदेशात जेथे आज कापूस विशेष पिकतो, तेथेच तो पूर्वीही विशेष पिकत असे हे खरे. परंतु त्याचे प्रमाण आता पूर्वीपेक्षा फार मोठे आहे. अगदी पूर्वीपासूनचे पिकाच्या क्षेत्रांचे आकडे आपणास उपलब्ध नाहीत. पण विशेषतः कापसासंबंधी बरीच माहिती आपल्याला मिळू शकते. एके काळी कापूस जिकडेतिकडे पिके व डाक्याची मलमल डाक्याजवळ पिकलेल्या कापसाच्या सुताचीच विणीत. परंतु डाक्याचा मलमलीचा धंदा शंभर वर्षापूर्वीच पुरता बुडाला व त्याबरोबर तेथील कापसाची लागवडही थांबली. १८४८ साली पार्लमेंटने हिंदुस्थानातून विलायतेत होणारी कापसाची निर्गत करी वाढविता येईल याचा विचार करण्याकरिता एक कमिटी नेमली होती. या कमिटीने मिळविलेल्या आकड्यांवरून असे दिसते की, या सुमारास एकंदर वहीत जमिनीपैकी भडोच जिल्ह्यात जवळजवळ अर्धी, सुरत जिल्ह्यात एकचतुर्थीसाहून काहीशी अधिक आणि खानदेशात एकदशांश इतकी जमीन कापसाखाली असे. भडोच व सुरत या जिल्ह्यांत बंदरे व नद्या यांच्या विपुलतेमुळे वाहतुकीची प्रथमपासूनच अडचण भासत नव्हती; आणि म्हणून तेथील कापसाची लागवड १८५० च्या पूर्वीच जेवढी वाढणे शक्य होते तेवढी वाढली होती. हीच गोष्ट अलीकडील आकड्यांवरून स्पष्ट होते. कारण भडोच व सुरत जिल्ह्यांतील कापसाच्या लागवडीचे प्रमाण तेव्हापेक्षा हल्ली जास्त नाही. उलटपक्षी, खानदेशात ते जवळजवळ चौपट वाढले आहे. तसेच वन्हाडात हेच प्रमाण १८६७ साली (अमेरिकन युद्धानंतरही) शेकडा २७ एवढेच होते, ते १९१३ साली शेकडा ४५ पर्यंत झाले होते. उसाच्या लागवडीचीही स्थिती हीच. जेकिन्सने आपल्या अहवालात देगवडच्या राज्यात (याचा समावेश नागपूरकर भोसल्यांच्या राज्यातच होत असे) पूर्वी ऊस पुष्कळ पिके असे नमूद केले आहे, व मध्यप्रांत ब्रिटिश अमलाखाली आल्यावरही ४० हजार एकर उसाची लागवड तेथे होत असे, असा अंदाज आहे. परंतु हीच लागवड पन्नास वर्षांत अर्ध्याने कमी झाली, आणि याबरोबरच संयुक्त प्रांत व बिहार येथील काही जिल्हे, महाराष्ट्रातील कालव्यांकाठचा प्रदेश इत्यादी

ठिकाणी उसाची लागवड पुष्कळ वाढली. मेमनसिंग, फरीदपूर, डाका वगैरे बंगालातील जिल्ह्यात पाटाच्या लागवडीसंबंधीही हेच आढळून येते. याप्रमाणे उदरपोषणाच्या धान्यांव्यतिरिक्त जे किराफतशीर पिकाऊ पीक असेल तेच काढावयाचे असे झाल्यामुळे पिकाचे विशिष्टीकरण इतके झाले आहे की, जेथे पाऊसपाणी भरपूर, अथवा इतर पाणीपुरवठा चांगला आहे, अशा वन्हाडासारख्या काही सुपीक टापूत तेथे लागेल इतकेही धान्य अथवा चारा होत नाही; व तो इतर ठिकाणांहून आणायला लागतो. तसेच जोंधळा, बाजरी, नाचणी असल्या हलक्या धान्यांच्या ऐवजी गहू, तांदूळ शक्य तेथे पिकविण्याकडे कल दिसून येतो. आणि दुसरे असे की, जशी काही पिके कमीजास्त फायदेशीर दिसून येतील तशी ती पेरण्याचा उपक्रम केला गेला आहे. कापसाचा भाव तेजीचा असल्यास कापसाचे क्षेत्रफळ पुष्कळ वाढते व तो उतरल्यास खानदेशासारख्या टापूत मिरची, कांदा, भुईमूग वगैरे पिकांकडे लगेच रोकक्यास लक्ष द्यावे लागते. गुळाचा भाव फार उतरल्यामुळे उसाऐवजी कोणते पीक काढावे हाच आज पुणे जिल्ह्यात कालव्याखाली जमिनी असलेल्या बागाईतदारांपुढे फार मोठा प्रश्न उभा राहिला आहे. तसेच एखादे पीक विरोध फायदेशीर वाटल्यास त्याचा लगेच फैलाव कसा होतो हे गेल्या वीस वर्षांत महाराष्ट्रातील भुईमुगाच्या क्षपस्थाने वाढलेल्या क्षेत्रफळावरून लक्षात येईल.

खालसा मुलखातील पिकांखालील जमीन

पिकाखालील जमीन	१८९४-९५	१९१२-१३	१९२८-२९
एकंदर वहीत जमीन	१९६,६०१	२२४,१६६	२२८,१६६
कृत्रिम पाणीपुरवठा असलेली जमीन	२३,८२५	४५,५३९	४९,७६२
तांदूळ	६९,२८०	७८,७५२	८१,१३२
गहू	२२,७६१	२३,८६१	२४,९२५
जोंधळा	२०,८६३	२०,९६८	२०,५३४
बाजरी	११,३३७	१६,२६९	१२,९५२
हरभरा	१३,५३४	१२,४२३	१३,६२५
एकदल धान्ये व डाळी	१८१,५७६	२०१,३७३	२००,२६८
जवस	३,८४४	३,१२५	२,०९२
तीळ	३,०१७	४,१६४	३,६६८
मोहरी व शिरस	—	३,५५५	४,२८७
भुईमूग	—	३९४	५,४०२
गळिताची धान्ये	१३,९३०	१४,९३६	१७,८८७
ऊस	२,८८९	२,७१२	२,६७५
कापूस	९,७१७	१४,१३८	१६,५०७
पाट	२,२७५	३,३२४	३,०६२
तंबाखू	१,१७५	९६५	१,१५०
चहा	४१४	५५८	७६०
नीळ	१,७०५	२२७	८१
घास-पिके	१,९३१	५,७७०	९,१७७

(वरील एकरांचे आकडे हजारात दिले आहेत)

याप्रमाणे हिंदी शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत या काळात झालेला सर्वात मोठा फरक म्हणजे आपल्या पैदाशीपैकी बराच भाग बाजारात विकण्याची शक्यता व आवश्यकता हा होय. यामुळे शेतकीस काहीसे व्यापारी स्वरूप आले, असे म्हणता येईल. परंतु असे जरी झाले तरी अद्यापि शेतकरी वर्ग आपल्या निर्वाहाकरिता लागणारे धान्य उत्पन्न करण्यातच विशेष गुंतला आहे, हे निरनिराळ्या पिकांखाली असलेल्या क्षेत्रफळाच्या आकड्यांवरून स्पष्ट होईल. १८९४ पासून ब्रिटिश हिंदुस्थानामधील पिकांच्या क्षेत्रफळाचे निश्चित आकडे मिळण्यास सुरुवात होते. तेव्हापासून आतापर्यंत पाहिले असता ठोकळ मानाने निरनिराळ्या पिकांच्या महत्त्वात काही फरक झालेला दिसून येत नाही. एकंदर वहीत जमिनीचे क्षेत्रफळ थोडे वाढले आहे व कृत्रिम रीतीने बरीच जमीन मिजली आहे. एकदल धान्ये व डाळी यांचे आकडे घेतले तर वहीत जमिनीपैकी नऊदशांश भाग त्यांनी प्रथमपासून जो व्यापिलेला आहे तो सारखा कायमच आहे. त्यातल्या त्यात तांदूळ व गहू यांचे क्षेत्रफळ वाढून जोंधळा व बाजरी यांचे क्षेत्रफळ पूर्वीइतकेच कायम राहिले आहे. इतर पिकांत विशेष वाढ कापसात जशी दिसून येते, तशीच पाटातही. उसाच्या पिकात फरक काही पडला नाही. गळिताच्या धान्याचे क्षेत्रफळ वाढले आहे, पण त्यात विशेष फरक पडत आहे तो निरनिराळ्या गळिताच्या धान्यांच्या महत्त्वात. जवस व तीळ ही पूर्वीइतकी महत्त्वाची राहिली नाहीत. उलट, भुईमूग तीस वर्षापूर्वी निराळे आकडे देण्याइतकाही महत्त्वाचा समजला जात नसे, त्याचा आज जिकडेतिकडे अतोनात प्रसार झाला आहे. चहाचे क्षेत्रफळ बरेच वाढले, तर १८९७ च्या पुढे कृत्रिम निळीचा शोध लागल्यापासून निळीची लागवड झपाट्याने कमी होऊ लागून आज ती अगदी नामशेष झाली आहे.

याप्रमाणे पिकांच्या एकंदर क्षेत्रफळात फरक अगदीच कमी झाला असला तरी वर सांगितल्याप्रमाणे एकंदर पिकांच्या देवघेवीच्या पद्धतीत फरक फार मोठा झाला आहे. तो हाच की, जुन्या काळी जे ज्या टापूत पिकेल त्यावरच तेथील गरजा भागवाव्या लागत असल्यामुळे, एक तर शक्य तितक्या निरनिराळ्या प्रकारची पिके सगळीकडे काढावी लागत; आणि काही विशिष्ट पिके विशिष्ट टापूत होत नसल्यास त्याची गरज अन्य तऱ्हेने भागवून घ्यावी लागे. आज देवघेवीच्या सुलभतेमुळे जे आपणांस क्रिफायतशीर असेल तेच शेतकरी आपल्या जमिनीत पिकवितो व ते विकून आपल्या गरजा भागवितो. यामुळे जरी जुन्या काळचीच पिके आजही पिकतात व त्यांच्या प्रमाणातही काही फारसा फरक पडलेला नाही, तरी त्यांची निरनिराळ्या टापूतील विभागणी आज बरीच निराळी आहे.

शेतीस व्यापारी स्वरूप आले याचा परिणाम साहजिकच असा झाला की, व्यापारी व सावकार यांचे महत्त्व खेडोपाडी फार वाढले. पूर्वी जेथे व्यापार कमी तेथे खेडोखेडी व्यापाऱ्याचा शिरकाव होणे शक्य नव्हते. पण आता पिकाचा बराच भाग शेतकऱ्यास विकणे भाग पडल्यामुळे व्यापाऱ्यावर भिस्त ठेवणे शेतकऱ्यास प्रायः अपरिहार्य झाले आहे. पिकांच्या कमीअधिक महत्त्वाप्रमाणे जवळ-दूरच्या व्यापाऱ्यांच्या हातात त्या पिकातील व्यापार राहतो. साधारणपणे भुसारमाल गावचाच वाणी अथवा सावकार विकत घेऊन परगावी पाठवितो, किंवा गावातच साठवून ठेवितो. कांदा, मिरची यांसारख्या मालाची खरेदी नजीकच्या मोठ्या शहरातील व्यापाऱ्यांचे दलाल येऊन करतात; तर फापूस, पाट, भुईमूग इत्यादी परदेशी जाणाऱ्या मालाच्या व्यापारात इतर देशातील व्यापाऱ्यांचे गुमास्तेही मोठ्या प्रमाणात शिरलेले आढळतात. बऱ्याच ठिकाणी शेतकरी कर्जबाजारी असल्यामुळे सावकारास पीक विकण्यास तो बांधलेला असतो आणि त्यामुळे भाव व वजन या दोन्ही बाबतीत तो फसविला जातो. काही महत्त्वाच्या पिकांत पीक उभे असतानाच ते बाहेरील व्यापाऱ्यांच्या गुमास्त्यांनी विकत घेण्याचा प्रघात आहे. हा प्रघात आजचाच आहे असे नाही. १८२५ सालीच उमरावतीस शेठ धनराज नावाच्या मारवाड्याने अशा प्रकारे वऱ्हाडातील सर्व भागात उभे पीक विकत घेऊन

कापूस भिर्सापूर व मुंबई येथे पाउत्रिण्याचा उपक्रम केल्याची नोंद आढळते. बाहेरच्या व्यापाऱ्यांची जितकी चढाओढ अधिक तितका शेतकऱ्यास भाव बरा मिळण्याचा संभव अधिक. तेव्हा खानदेशात अथवा वन्हाडात जेथे कापसाचे मोठे बाजार भरतात व त्यांत शेतकरी आपला कापूस गाडीवर आणून विकतो तेथे त्यास दखली वगैरे अतोनात भोवत नाही. पण इतर बहुतेक पिकांत पीक विकण्याच्या बाबतीत अद्यापि ज्या बऱ्याच गैरसोई आढळून येतात, त्या कापसाच्या बाबतीत मध्यप्रांतात जशी बाजार भरविण्यासंबंधी कायदेशीर योजना आहे तशी जिकडेतिक्डे स्वीकारली असता व शेतकऱ्यांनी सहकार्याने आपला माल विकण्याची सोय केली असताच निभण्याचा संभव आहे.

बहुतेक खेडेगावी व्यापारी व सावकार हा एकच असतो. व्यापार वाढल्यामुळे सावकाराचे व्यवहार-क्षेत्र वाढले व ज्या कारणांमुळे व्यापार वाढला त्यांनीच सावकाराचे इतर बाजूंनीही महत्त्व वाढविले. शेतकरी हा नेहमी कर्जबाजारी असावयाचा, असा सर्वत्र नियम दिसतो. या नियमास अनुसरून जुन्या काळातमुद्दा शेतकरी कर्जात बुडालेला असे. परंतु गेल्या शंभर वर्षांत यासंबंधी जे दोन मोठे फरक पडले आहेत ते विशेष लक्षात घेण्याजोगे आहेत. जुन्या काळी टंचाई भासत असे ती कुळाची, जमिनीची नव्हते. तेव्हा खंड बेसुमार नव्हता व जमीनदार कुळांना काढून टाकण्यास सहसा धजत नसे. तसेच यामुळे जमिनीस किंमत फारशी येत नसे. दुसरे असे की, पूर्वीच्या काळी कर्जावद्दल जमीन जप्त करून घेणे सावकारास शक्य नव्हते; किंबहुना कोणत्याही कर्जवसुलीसंबंधी त्यास मदत करणे हे न्यायवात्याचे अंग समजले जात नसे. यामुळे फिर्याद करणे शक्य नव्हते; व धरणे धरून बरणे वगैरे कर्जवसुलीचे इतर मार्ग त्या काळी रूढ असत. परंतु ब्रिटिश अमदानी सुरू झाल्यावर विशेषतः १८५० नंतर या दोन्ही बाबतीत पुष्कळ फरक पडू लागला. लोकसंख्या वाढीस लागली; लष्कर, पेंडार यांचा उदर नदीसा झाला, व सरकारी महसूल मर्यादित झाला. यामुळे सर्व जमीन लागवडीखाली येऊन तिला बरीच किंमत येऊ लागली. पुढे परदेशी व्यापाराच्या वाढीमुळे पिकांचे भाव वाढले, तेव्हा तर जमिनीच्या किमती झपाट्याने सरसावल्या. याबरोबरच कायदेकानूंमध्ये फरक बरेच पडले. कर्जवसुली-विषयी कोर्टांत फिर्यादी होऊ लागल्या व कोर्टांतून जती आणता येऊ लागली; आणि शेवटी शेतकऱ्याची जमीनही कर्जफेडीत विकण्याचा हक्क धनकोस प्राप्त झाला. या सर्व कारणांमुळे १८५० च्या पुढे कर्जबादीस सारखे उत्तेजन मिळू लागले. उदाहरणार्थ, अमेरिकन युद्धाच्या वेळेस कापसाचे भाव वाढले आणि यामुळे शेतकऱ्याचे उत्पन्न व जमिनीच्या किमती वाढल्या. किमती वाढल्यामुळे शेतकऱ्याची पत वाढून त्यास सावकार लोक सदळ हाताने कर्ज देऊ लागले. तेव्हा या काळात एकंदर जमिनीवरील कर्जाचा बोजा वाढला. पुढे भाव पडले व शेतकऱ्याची स्थिती खालावली, पण कर्जाचा बोजा कायमच. तेव्हा पिकांवर, गुरांवर सावकारांच्या जप्त्या येऊ लागल्या; आणि शेवटी कित्येक शेतकरी आपल्या जमिनीसही मुकले. हीच स्थिती असल्या होऊन तिचे पर्यवसान पुढे सावकारांविरुद्ध केलेल्या दंग्यात झाले. अर्थात दंगे सर्वत्र झाले नाहीत; तथापि अशा प्रकारची परिस्थिती सर्वत्र प्रांतात निर्माण होत होती. या प्रभास प्रथम महाराष्ट्रात तोंड फुटले. परंतु पुढे काही वर्षांनी पंजाबात मि. थोरबर्न यांनी शेतकऱ्याची अशीच स्थिती होत असल्याचे सरकारच्या निदर्शनास आणिले. इतरत्रही विशेषतः निकस व दुष्काळ पडण्याची जेथे भीती जास्त अशा सर्व टापूंत सावकाराचे प्राबल्य दिवसेंदिवस अधिक भासू लागले.

जेथे जेथे अशी अतोनात कर्जवाढ झाली तेथे तेथे शेवटी शेतकऱ्याच्या हातातून जमिनी सावकारांच्या हातात जाऊन मजुरी करानी लागणे अथवा खंडकरी म्हणून शेत वाढणे याशिवाय त्यास गत्यंतर उरते नाही. अशा प्रकारे सावकारांच्या हातात जमिनीचे मालकी हक्क जाणे हा अलीकडील काळीसपन्नास वर्षांतिल इतिहासाचा एक विशेष आहे. परंतु यासंबंधी नक्की माहिती कोठेच मिळत

नाही. काही प्रांतात—उदाहरणार्थ पंजाबात—ही प्रवृत्ती विशेष नजरेस आली. तथापि येथेसुद्धा नकी आकडेवार माहिती मिळविता येत नाही. सरकारचे नजरेस ही गोष्ट आणिली गेल्यावर तिला आळा घालण्याचे प्रयत्न ठिकठिकाणी करण्यात आले. यांपैकी पहिला प्रयत्न म्हणजे आपल्याकडील १८७९ सालचा 'डेक्कन ॲग्रिकल्चरिस्टस रिलीफ ॲक्ट' हा होय. यात सावकाराने लबाडीचे हिरोब केले असल्यास अथवा व्याज बेसुमार आकारिले असल्यास त्याची चौकशी करण्याचा कोर्टास हक्क देण्यात आला. तसेच धनकोचा जप्ती आणण्याचा हक्क मर्यादित करण्यात येऊन शेतकऱ्यास सररहा हसेबंदी मिळावी, अशी योजना करण्यात आली. पंजाबातील 'लॅंड एलिइनेशन ॲक्ट'ने (१९०१) यापुढे पुष्कळच मजल मारली. या कायद्यान्वये एकंदर सर्व जातीचे शेतकरी व बिगरशेतकरी असे वर्गीकरण करण्यात आले; आणि शेतकरी जातीच्या माणसाच्या हातातील जमीन बिगर-शेतकरी जातीपैकी कोणालाही विकण्यास अथवा ती त्याने जती आणून मिळण्यास मनाई करण्यात आली. अशाच प्रकारचा निबंध बुंदेलखंडातही घालण्यात आला आहे. या दोन्ही प्रकारच्या कायद्यांनी शेतकऱ्यांचा कर्जवाजारीपणा कितपत कमी झाला हे अजमावणे शक्य नाही. परंतु आज सर्वानुमते 'डेक्कन ॲग्रिकल्चरिस्टस रिलीफ ॲक्ट' हा निरूपयोगीच ठरलेला आहे; व पंजाबातही 'लॅंड एलिइ-नेशन' च्या कायद्यामुळे प्रत्यक्ष शेत वाहणाऱ्यांच्याच हातात आज जमीन जास्त राहते असे नसून शेतकरी जातीच्या सावकाराचा खरा फायदा झाला आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. शेतकी कमिशनच्या मते याविषयी कायद्याने करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे जुना कर्जाचा व्यवहार तोडून टाकून सोप्या पद्धतीने नादार होऊन शेतकऱ्यास नवीन संसार थाटण्याची व्यवस्था करून देणे हीच होय.

अर्थात या सर्व रोगांस खरा उपाय म्हणजे शेतकऱ्यांनी एकमेकांशी सहकार्य केले पाहिजे हा होय. विशेषतः हिंदुस्थानासारख्या लहानलहान शेतकऱ्यांच्या राष्ट्रस याशिवाय तरणोपाय नाही हे उघड आहे. जुन्या प्रकारच्या ग्रामजीवनात सहकार्य पदोपदी आढळून येत असे; व अद्यापि खानदेशच्या काही भागांतील सहकारी पद्धतीने बांधलेल्या व चालविलेल्या पाटबंधाऱ्यांच्या पद्धतीसारखी उदाहरणे आपणांस आढळतील. परंतु सहकारी चळवळ ही संज्ञा विशिष्ट प्रकारच्या सहकार्यासच देण्यात येते; आणि या चळवळीमुळेच जर्मनी, डेन्मार्क, इटली, आयर्लंड वगैरे अनेक युरोपीय राष्ट्रांतील शेतकऱ्यांची दुःखे दूर झाली आहेत. या चळवळीस प्रथम जवळजवळ तीस वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानात प्रारंभ झाला. १९०४ चा कायदा मंजूर करून सरकारने प्रांतोप्रांती रजिस्ट्रार नेमून सहकारी मंडळ्या स्थापन करण्यास व नोंदण्यास सुरुवात केली. १९१२ पर्यंत सहकारी पतपेढ्यांच फक्त नोंदता येत असत. १९१२ च्या पुढे सर्व प्रकारच्या सहकारी मंडळ्या नोंदण्याची व्यवस्था कायद्यात करण्यात आली. गेल्या पाव शतकात या चळवळीचा प्रसार हिंदुस्थानात बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. परंतु तो निरनिराळ्या प्रांतात भिन्नभिन्न प्रमाणात झाला असून सगळाच प्रसार प्रामुख्याने सहकारी पतपेढ्यांचाच झाला आहे. शेतकऱ्यास पैशाची नड फार व ती प्रथम भागविणे जरूर. तेव्हा शेतकऱ्यास पतपेढीची आवश्यकता लवकर पटते. शिवाय पतपेढीचे कामही कमी गुंतागुंतीचे, आणि बाहेरून भांडवल आणून ती सुरू करणे बरेच सोपे. या सर्व कारणांमुळे पतपेढ्यांचा प्रसार फार झाला. शेतकी कमिशनने बांधलेल्या अंदाजावरून सहकारी चळवळ विशेष जोरात अशी पंजाब, मुंबई व मद्रास या प्रांतांतच आहे. या भागातच दर खेड्यातील १० ते १५ घरांच्या मागे एक सहकारी मंडळीचा सभासद सापडेल, असा कमिशनने अंदाज केला. परंतु यामुळे शेतकऱ्यास प्रत्यक्ष मदत चळवळीपासून किती होते हे नीटसे कळत नाही. कारण सहकारी पतपेढीच्या सभासदास बाहेरील सावकार नेहमी पाहावा लागतोच, ही गोष्ट लक्षात घेण्याजोगी आहे. तसेच मूळ जी चळवळ वाढली ती सरकारी अंमलदारांनी व शहराच्या वकील वगैरे वर्गींनी निराळ्या कारणास्तव चळवळीत भाग घेतला म्हणून. परंतु ती सुरळीतपणे

चालण्यास तिला खरा पाठिंबा खेडेगावानूनच मिळाला पाहिजे. अशाचि सरकारी नियंत्रण चळवळीवर बरेच आहे व सरकारातून मदतही होते. यांच्या अभावी चळवळीचे स्वरूप काय होईल हेही सांगणे कठीण आहे. तसेच केवळ पतपेढ्या काढून भागत नाही, असे आता आढळून येऊ लागले आहे. खरेदी-विक्रीच्या मंडळ्या, गुरांच्या विम्याच्या मंडळ्या इत्यादी अनेक प्रकारच्या सहकार्यांचे प्रकार सुरु झाल्याशिवाय शेतकऱ्यांची स्थिती खरोखर सुधारणे शक्य नाही. चळवळीची ही बाजू तर आज अतोनात लंगडी आहे. काही काही भागात सहकारी चळवळीची प्रगती पुष्कळच झाली आहे व तेथे शेतकऱ्यांतील विशिष्ट वर्गास तिचा बराच फायदा झाला आहे हे खरे. परंतु एकंदर देशाच्या मानाने तिचा विस्तार अजून अत्यल्प व एकांगी आहे असे म्हणणे प्राप्त आहे.

शेतकऱ्यांच्या बदलत्या परिस्थितीतील शेवटी सांगावयाचा मुद्दा म्हणजे जमिनीची सारखी होत असलेली विभागणी हा होय. जमिनीची विभागणी होणे व तिचे लहानलहान तुकडे पडणे या दोन्ही क्रिया आपल्या देशात आज बरीच बरी वाढीस लागल्या आहेत, हे सर्वश्रुत आहे. जमिनीचे लहानलहान तुकडे पडल्यामुळे शेताची निगा व मशागत यांजवर जास्त खर्च येतो, शेतकऱ्याचा वेळ पार फुकट जातो, व विहिरी-ताली बांधणे अथवा इतर शेतसुधारणा करणे हे दुरापास्त होते. तेव्हा याकरिता प्रत्येक शेतकऱ्याची सर्व शेतजमीन एकाच अथवा दोनतीन शेतांतच सामावली जावी अशी पुनर्विभागणी करणे जरूर आहे. हे कायद्याने सक्तीने करता येईल अथवा सामोपचाराने सर्वांच्या संमतीने करता येईल. ही गोष्ट कायद्याने साधणे आज तरी शक्य कोटीतील नाही व सहकारी मंडळ्या स्थापून हे कार्य करण्याचे प्रयत्न सर्व हिंदुस्थानात हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकेच झाले आहेत.

तथापि खरे पाहिले असता लहानलहान तुकडे पडण्याचा प्रश्न गौण असून खरा महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे जमिनीची सारखी विभागणी होत जाऊन दर शेतकऱ्यामागे वहीत जमिनीचे क्षेत्रफळ क्रमाक्रमाने कमी होत जाणे हा होय. वहीत जमीन शेतकऱ्याचा गुजारा करण्याचे खरे साधन. तेव्हा या साधनाचीच वाण भासल्यास शेतकऱ्याची स्थिती सारखी खराब होत जाणार हे उघड आहे. जमिनीची विभागणी होण्याचे कारण हिंदू व मुसलमान यांचा वारशाचा कायदा असे कित्येक मानतात, पण हे योग्य वाटत नाही. खरे कारण हेच की, शेतीवर अवलंबून असलेल्या लोकसंख्येच्या वाढीच्या मानाने एकंदर वहीत जमिनीचे क्षेत्रफळ व उत्पादनसामर्थ्य वाढत नसावे. या प्रवृत्तीस आळा घालण्याचा एक प्रकारचा प्रयत्न म्हणजे अमुक एका मर्यादेहून कमी क्षेत्रफळाची जमीन कोणाही शेतकऱ्यास वाहावयाची परवानगी नसावी हा आहे. पण आज एकंदर शेतीवर पोसलेली कुटुंबे हा मार्ग स्वीकारल्यास कमी होतील, आणि साहजिकच त्यांची अन्यत्र तरतूद लावणे हा महत्त्वाचा प्रश्न होऊन बसेल. आज जी परिस्थिती उत्पन्न झाली आहे ती अशी की, बऱ्याच प्रांतात दर शेतकऱ्याच्या वाटणीस इतकी थोडी जमीन येते की, शेतीच्या व्यवसायात त्यास व त्याच्या कुटुंबास वर्षभर गुंतविणे आणि त्या जमिनीच्या उत्पन्नावर त्याचा निर्वाह होणे हे अशक्य झाले आहे. म्हणून त्यास इतर व्यवसाय पाहावे लागतात; आणि इतकेही करून त्याची अर्धवट उपासमार होते व शेतीवर त्याचे लक्ष पुरते नसल्यामुळे तिची दैवसांड होते, हे निराळ्याच. कोकणात या सर्व गोष्टी विशेष प्रामुख्याने दिसून येतात. परंतु महाराष्ट्रातील काही भागात व हिंदुस्थानात इतर ठिकाणीही परिस्थिती बरीचशी या प्रकारची आहे.

लोकसंख्येच्या या प्रकारच्या वाढीचाच दुसरा अनिष्ट परिणाम म्हणजे आजची आपल्या गुरांसंबंधीची स्थिती हा होय. शेतकी कमिशनच्या मते आपल्या गुरांची पैदास सारखी विवडत चाललेली आहे. आपले बैल सारखे दुबळे व गाई निकस होत आहेत. पैदास करण्याची जुनी पद्धती नष्ट झाली व तिच्या जागी नवीन काही निर्माण झाली नाही. जुनी राने व गुरचराईच्या इतर सोयी राहिल्या नाहीत; आणि राहिलेल्या घासपुरवठ्यावर पोसावयाच्या जनावरांची संख्या मात्र वाढली आहे. कमिशनच्या मते याचे

मूळ कारण लोकसंख्या वाढल्यामुळे पिकाखालील जमीन वाढली व चारा जेथून पैदा होतो ते क्षेत्रफळ कमी झाले हे होय. बरे, पिकाखालील जमीन वाढली तेव्हा बैलांची जास्त जरूरी भासू लागली. पण या जनावरांच्या वाढत्या संख्येस चान्याचा पुरवठा करता येणे अशक्य झाले. चारा कमी पडल्यामुळे जनावरांची पैदास बिघडू लागली आणि त्यामुळे पूर्वीचेच काम करण्यास पूर्वीइतकी जनावरे पुरेनाशी झाली. शिवाय यामुळे त्यांची संख्या आणखी वाढवावी लागली. अशी ही अत्यंत अनिष्ट कार्यकारणपरंपरा आज बरीच वर्षे आपल्या देशात सुरू झाली आहे.

या एकंदर विवेचनाचा निष्कर्ष असा काढता येईल. गेल्या शोषनास वर्षांत शेतकऱ्यांचा व्यापारी-संबंध परप्रांतांशी व परदेशांशी येऊ लागला, आणि त्यामुळे पिकांचे विशिष्टीकरण टापूटापूतून झाले व बाहेरील जिनसा शेतकऱ्यास थोडक्या किमतीत मिळू लागल्या. त्याबरोबरच दुष्काळाचे होणारे तात्कालिक अनिष्ट परिणाम टाळता येऊ लागले. याच कालखंडात काही काही प्रदेशांत कालव्याची वाढ होऊन शेतीचे स्वरूप तेथे पाळटले. परंतु एकंदर देशातील कृषिपद्धतीत मात्र या बाहेरील जगाशी जुळलेल्या संबंधामुळे फारसा फरक पडला नाही. उलटपक्षी वाढती लोकसंख्या, जुन्या उद्योगधंद्यांचा न्हास आणि नवीन प्रकारचे उद्योग व कारखाने यांचा अभाव यांचे परिणाम मात्र वाढता कर्जबाजारीपणा, जमिनीची विभागणी, गुरांची निकृष्ट स्थिती अशा स्वरूपात शेतकऱ्यास भोवू लागले आहेत.

५. विसाव्या शतकातील औद्योगिक प्रगती

तिसऱ्या प्रकरणात कापडाच्या गिरण्यांची वाढ एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी कोणत्या नवीन दिशेने होऊ लागली होती हे दाखविलेच आहे. चीनमधील सुताच्या खपाची वाढ १८९० च्या सुमारास खुंटली, ती पुनः चारपाच वर्षांनी सुरू झाली. परंतु या वेळेस ही वाढ फारशी टिकली नाही. विसाव्या शतकातील पहिल्या दहा वर्षांत चीनमधील सुताचा व्यापार काहीसा अस्थिर व किंवाढताच राहिला. महायुद्धापूर्वीच्या व्यापाराचे मान पाहिल्यास ते १८९०-९५ या वर्षांच्या मानाने बरेच कमी होते, असे आढळून येईल. जपानी बाजारातील हिंदी सुताचा खप १८९० च्या पुढे खुद्द जपानात गिरण्या निघाल्यामुळे अगदी थांबला. त्यामुळे हिंदी सुताची निर्गत जी परदेशी होत होती ती १९०० सालच्या पुढे वाढेनाशी झाली. तेव्हा गिरण्यांच्या वाढीची मदत आता सुताच्या बाजारावर नव्हे, तर कापडाच्या बाजारावर राहणे अपरिहार्य होते.

कापड-गिरण्यांची वाढ

साल	गिरण्या	चात्या	माग	मजूर
१८९५-९६	१५०	३,८५२,६११	३७,२७८	१४६,५५२
१९१४-१५	२७२	६,९२१,७४४	११०,४०९	२६५,३४६
१९२०-२१	२५७	६,८९५,८०४	१२३,७८३	३३२,१७९
१९३०-३१	—	७,९७९,४५४	१५६,६६२	३८४,०२२

ह्या तक्त्यावरून असे दिसून येईल की, १८९५ ते १९१४ या वर्षांत गिरण्यातील मागांची संख्या चौपटीहून अधिक वाढली, तर चात्यांची संख्या दुप्पटसुद्धा झाली नाही. १९१४ पासून पुढील काळातही

हीच प्रवृत्ती सारखी दिसून येते. याचा अर्थ एवढाच की, सुताचा खप आता फार मोठ्या प्रमाणावर गिरण्यातल्या गिरण्यातच होऊ लागला. महायुद्धामुळे तर चिनी ब्यापारास मोठाच धक्का बसला. कोणताही माल परदेशी पाठविणे कठीण झाल्यामुळे जपानी गिरण्यांचे फार फावले; व यादूनही महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आता खुद्द चीनमध्ये बऱ्याच गिरण्या निघाल्या ही होय. महायुद्धापासून या ब्यापारास जी ओहोटी लागली ती कायमची; आणि आज चीनमध्ये हिंदुस्थानातून सूत जाणे जवळजवळ बंद झाले आहे. इतकेच नव्हे, तर गेल्या तीनचार वर्षांत चीनमधूनच आपल्याकडे बरेच सूत येत आहे. आज हिंदी गिरण्यांतील सूत बहुतेक सर्व हिंदी गिरण्यांत अथवा हिंदी विणकरवर्गात खपते. १८९५ च्या सुमारास गिरण्यांतून निघालेल्या सुतापैकी अर्धे सूत परदेशी जात असे. महायुद्धापूर्वी हे प्रमाण एकतृतीयांशावर आले होते, ते आज एकतिसांशाहूनही कमी आहे.

अलीकडील धंद्याची सर्व वाढ कापड विणण्यात झाली हे उघड आहे. ही वाढ किती क्षपाट्याने झाली याची कल्पना पुढील आकड्यांवरून येईल. हिंदी गिरण्यांतील एकंदर पैदास १८९५ मध्ये ३५ कोटी वार, १९१४ मध्ये ११० कोटी वार आणि १९३०-३१ साली २५० कोटी वार झाली. महायुद्धाचे कालात नवीन यंत्रसामग्री बाहेरून आणविण्याच्या अडचणीमुळे नवीन गिरण्या निघणे दुरापास्त झाले. पण ज्या गिरण्या अस्तित्वात होत्या त्यांनी आपली कापडाची पैदास शक्य तितकी वाढविली आणि अतिशय फायदा मिळविला. १९१९ ते १९२२ या वर्षांत कापडाच्या गिरण्यांची भरभराट अतोनात झाली. नवीन गिरण्या निघाल्या व जुन्या गिरण्यांनी आपले कार्यक्षेत्र खूप वाढविले. पुढे जरी मंदीची वर्षे आली व विशेषतः मुंबई शहरातील धंद्यास वार्डंट दिवस आले, तरी एकंदर हिंदुस्थानभर गिरण्यांची संख्या व कापडाची पैदास ही सारखी आजपर्यंत वाढतच आहेत.

अलीकडील तीस वर्षांत या धंद्यात आणखी एक मोठा फरक पडला आहे तो हा की, या वाचतीतील मुंबई शहराचे महत्त्व आता बरेच कमी झाले आहे. १९०० सालपावेतो सूत व कापड या दोहोंचीही पैदास मुंबई शहरात हिंदुस्थानच्या इतर सर्व भागापेक्षा जास्त होत असे.

१९३० साली एकंदर हिंदुस्थानात जवळजवळ २४२ कोटी वार कापड व २१ लाख पौंड सूत गिरण्यांतून निघाले, त्यापैकी ८९ कोटी वार कापड व साडेसहा लाख पौंड सूत इतकी मुंबईच्या गिरण्यांची पैदास होती.

१९२७ साली खालीलप्रमाणे हिंदुस्थानातील प्रमुख शहरी गिरण्यांची व त्यातील मजुरांची संख्या होती :

शहर	गिरण्या	मजूर
हिंदुस्थान देश	३२२	३७४,०९१
मुंबई	८३	१५४,३९८
अहमदाबाद	७५	५६,३७८
सोलापूर	६	१९,९४९
कानपूर	९	१७,१०१
मद्रास	३	११,९३८
इंदूर	६	९,७०५
नागपूर	२	९,६६०

याचे कारण हे की, बाहेरून यंत्रसामग्री आणविणे, कापूस चोर्हांकडून येणे, व परदेशी माल पाठविणे या सर्व गोष्टी मुंबईस इतर ठिकाणांपेक्षा साहजिकच अधिक सुलभ व स्वस्त रीतीने होत

असत. चीनमधील सुताचा जवळजवळ सर्व व्यापार मुंबईच्या गिरण्यांच्या ताब्यात होता, हे वर नमूद केलेच आहे. तसेच परदेशी होत असलेली कापडाची निर्गत बहुधा मुंबईच्या कापडाचीच होत असे. ही कापडाची निर्गत इराण, इराक, अरबस्तान, पूर्व आफ्रिका, मलाया, सिंहलद्वीप इत्यादी भागांत होत असे, आणि अजूनही ती तेथेच होते. महायुद्धाच्या काळात या निर्गतीला वाढता वाव मिळाला, पण लगेच पुढे जपानी चढाओढीमुळे ही वाढ खुंटली. येणेप्रमाणे सुताचा व्यापार बसत चालला आणि कापडाची निर्गतही काही विशेष वाढेनाशी झाली, तेव्हा मुंबईच्या गिरण्यांस आपला वाढता संसार हिंदुस्थानातील कापडाच्या मागणीच्या जोरावरच थाटणे अवश्य झाले. परंतु माल परदेशी पाठविण्याच्या वावतीत जे सौकर्य मुंबईस होते ते इतर बाबीत तेवढ्या प्रमाणात नव्हते. हिंदुस्थानभर कापड मुंबईहून पाठविणे हे अर्थात खर्चाचे होई; आणि जेथे कापडाची मागणी विशेष व कापसाचा पुरवठा चांगला तेथे गिरण्या निघताच तेथे आपली स्थानिक गिन्हाइकी मुंबईच्या गिरण्यांकडून काबीज करणे सोपे झाले. याप्रमाणे अहमदाबाद, नागपूर, सोलापूर, कानपूर, मद्रास वगैरे ठिकाणी हळूहळू गिरण्या स्थापन होऊ लागल्या. त्यातल्या त्यात अहमदाबादची वाढ प्रथमपासूनच झपाट्याने होत गेली. १८९५ च्या पुढे या निरनिराळ्या शहरांतून कापडाच्या गिरण्या बऱ्याच निघाल्या आणि महायुद्धानंतर त्या विशेष भरभराटीस आल्या. कारण निर्गत व्यापारास लागलेली उतरती कळा व जपानी आयातीची चढाओढ या दोहोंचाही परिणाम इतर ठिकाणच्यापेक्षा मुंबईच्या गिरण्यांसच विशेष भोवला.

हा परिणाम इतक भोवला की, १९२६ साली मुंबईच्या गिरणीवाल्यांनी सुतावर व कापडावर संरक्षक जकाती लादल्या असा सरकारकडे अर्ज केला. या अर्जाचा विचार जकात-मंडळाने (टॅरिफ बोर्ड) केला. या मंडळाने आपल्या अहवालात एकंदर मंदीची कारणमीमांसा करून मुंबईच्या परिस्थितीबद्दल विशेष विचार केला. जपानी चढाओढ मॅचेस्टरच्या चढाओढीपेक्षा जास्त भासण्याचे कारण हे की, जपानी माल हिंदी कापसाचा बनलेला असल्यामुळे तो हिंदी गिरण्यात निघालेल्या मालासारखाच असावयाचा. उदाहरणार्थ, हिंदी गिरण्या अलीकडे जरा जास्त तलम सूत (नं. ३० ते ४०) काढण्याचा विशेष प्रयत्न करू लागल्या, तेव्हाच या प्रकारचे सूत जपानमधून फार स्वस्त येऊ लागले होते; आणि ही जपानी मालाची आयातही अलीकडे बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागली होती. महायुद्धापूर्वी सूत किंवा कापड जपानहून काहीच येत नसे, ते आता बरेच सूत व ३० ते ५० कोटी वार कापड दरवर्षी येत असते. मुंबईत मजूरवर्गातील असंतोष, गिरण्यांच्या अंतर्गत कारभारातील व्यंगे, तेथील गिरणीमालकांची अप्रागतिकता वगैरे अनेक गोष्टीही होत्याच. तेव्हा परदेशी व्यापार वाढविण्याकरिता मुनीम नेमणे, यंत्रावरील जकाती कमी करणे इत्यादी प्रकारे सरकारने या धंद्यास मदत करावी, असे जकात-मंडळाने सुचविले. याशिवाय जपानी मालाविरुद्धही काही विशेष योजना करण्यात यावी असे मंडळाचे मत दिसले; परंतु योजनेच्या स्वरूपासंबंधी ऐक्यत्व होऊ शकले नाही. शेवटी हिंदुस्थान सरकारने सुतावरील प्रचलित जकात बदलून ती जपानी सुताच्या आयातीवर विशेष भारी पडेल असे तिला स्वरूप दिले. ही १९२७ साली लादलेली जकात पुनः १९३० साली कायम करण्यात आली. मध्यंतरी सरकारच्या उत्पन्नात तूट येऊ लागली म्हणून कापडावरील जकातीही वाढविण्यात आल्या. अशा रीतीने कापडाच्या धंद्याला जकातीच्या रूपाने सरकारी मदत अलीकडे बरीच झाली आहे. पण ही मदतही पुरेशी नाही अशी गिरणीवाल्यांची तक्रार असून यासंबंधी दुसरी चौकशी जकात-मंडळ हळी (१९३२) करित आहे. या वेळेसही मुख्य तक्रार मुंबईकरांचीच आहे. १९ व्या शतकात हिंदी गिरण्यांतून कापडाची पैदास फार थोडी होई व जी होत असे ती बहुतेक जाड्याभरड्या कापडाची. अलीकडील वीस वर्षांत कापड काढणे हीच महत्त्वाची बाब होऊन बसली आहे; आणि त्यातही शक्य तितके विविध प्रकारचे व तलम कापड विणण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. याची काहीशी कल्पना

आपल्या गिरण्यांतून निघत असलेल्या मुनाच्या प्रतीवरून येईल. महायुद्धापूर्वी जवळजवळ ३ सत २० नंबराखालील असे व ३० नंबरावरील सूत जेमतेम एकंदर पैदाशीच्या ३/४ असे. १९३०-३१ चे आकडे ठोकळ मानाने असे आहेत : २० नंबराखालील सूत ३/४, २० ते ३० नंबरी सूत ३/४, व ३० नंबरावरील ३/४. याच प्रवृत्तीचे दुसरे द्योतक म्हणजे इजित, केनिया घगेरे प्रदेशांतील कापसाची वाढती आयात हे होय. कारण हिंदुस्थानात लांब धाग्याचा कापूस फारसा पैदा होत नाही. म्हणून जास्त तलम कापड काढणे असल्यास परदेशी कापूस आणणे अपरिहार्य झाले आहे.

येणेप्रमाणे या शतकात कापडाच्या गिरण्यांची प्रगती झपाट्याने झाली आहे हे निर्विवाद होय. हिंदुस्थानातील एकंदर कापडाचा खप किती होता यासंबंधी निश्चित आकडे मिळणे कठीण आहे. तथापि असा अंदाज करण्यात आला आहे की, महायुद्धापूर्वीच्या काळात हिंदुस्थानात एकंदर कापडाचा खप ४८० कोटी वार होत असे. ठोकळ मानाने यातील अर्धे कापड परदेशांतून येई; आणि बाकीचा अर्धा माळ हिंदी हातमाग व हिंदी गिरण्या या समप्रमाणात पुरवित असत. आजची परिस्थितीही नक्की अजमावता यावयाची नाही. विशेषतः १९३०-३१ सालात एकंदर जागतिक मंदी व बहिष्काराची चळवळ यांमुळे व्यापाराची घडी फारच विघडली होती. त्यापूर्वीच्या तीनचार वर्षांचा हिरोब ध्यानाने घेता स्थूल मानाने आकडे मांडता येतील ते असे : अलीकडे हिंदुस्थानातील कापडाचा प्रतिवार्धिक खप जवळजवळ ५५० कोटी वार आहे. यापैकी गेल्या तीनचार वर्षांत सरासरीने १९० कोटी वार कापड परदेशांतून येत असे, २२० कोटी वार हिंदी गिरण्यांत पैदा होई व १४० कोटी वार हातमागावर विगिले जात असे. अर्थात १९३० सालापासून हिंदी गिरण्यांतील कापडाची पैदास याहूनही अधिक वाढली आहे, हे लक्षात ठेविणे पाहिजे. आज हिंदी गिरण्यांनी आपल्या विशिष्ट मालाची जवळजवळ सगळीच गिन्हाइकी काबीज केली आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. हातमागाच्या क्षेत्राचे त्यांनी फारसे आक्रमण केलेले दिसत नाही. हातमागाच्या पैदाशीचा अंदाज करणे फार अवघड आहे. पण ही पैदास काही गेल्या तीस-चाळीस वर्षांत कमी झालेली नाही, असल्यास अगदी थोड्या प्रमाणात वाढतच असावी असे वाटते. परदेशी कापड आयात होणे हे हिंदी गिरण्या तलम माल किती काढू शकतात यावर अवलंबून आहे. यापुढे जसजशी या बाबतीत त्यांची प्रगती होईल तसतसे धंद्याचे पाऊल पुढे पडेल. अर्थात लांब धाग्याचा हिंदी कापूस फार क्वचित पिकतो आणि अत्युत्कृष्ट प्रतीचा कापूस तर आपल्याकडे जवळजवळ पिकतच नाही, ही गोष्ट या गिरण्यांच्या धंद्याच्या पुढील वाढीस प्रामुख्याने आड येणार हे उघड आहे.

गेल्या तीस वर्षांत पाटाच्या गिरण्यांची वाढ एकसारखी होत गेली आहे. पाटाची लागवड कशी वाढली हे मागील प्रकरणात दर्शविलेच आहे. या वाढीबरोबरच हिंदुस्थानातून परदेशात जाणाऱ्या पाटाचे प्रमाणही कमी होऊ लागले आहे. म्हणजे पूर्वी जो पाटच विशेषतः परदेशी जात असे, त्याच्याऐवजी आज पोती व गोंणपाट ही विशेष जातात. पाटाच्या गिरण्यांच्या वाढीस विशेष उत्तेजन महायुद्धाच्या काळात मिळाले. पाट परदेशी पाटाविषयात निरनिराळ्या अडचणी उपस्थित झाल्यामुळे पाटाची किंमत या काळात विलकूल वाढली नाही; आणि इतर देशातील पाटाच्या गिरण्यांची पैदास पुष्कळ कमी झाली. याशिवाय महायुद्धामुळे धान्याची व इतर सामानाची नेआण करण्यास, तसेच रेंती भरण्यास (Sand-bags) म्हणून पोत्यांस नवीन मागणी फार मोठी आली. तेव्हा हिंदुस्थानातील गिरण्यांस विलक्षण भरभराटीचे दिवस येणे साहजिकच होते. या काळात रात्रंदिवस गिरण्या चाळू ठेवून माळ काढून घेण्यात येत असे; आणि गिरण्यांनी ७५ टक्केपर्यंत आपल्या भागीदारांस नफा वाटला ! तथापि महायुद्धानंतरचा काळ त्यांस कठीणच गेला आहे. महायुद्धकाळातील नफ्यामुळे नवीन गिरण्या १९१९ पुढे पुष्कळच निघाल्या आणि जुन्यांनीही आपल्या व्याप वाढविला. पण गेली दहा वर्षे मंदीचीच असल्यामुळे पाटाच्या माळास वाढती मागणी नव्हती. त्यामुळे अलीकडे बरीच वर्षे

पाट-गिरण्यांच्या संघास कोणत्याही गिरणीने आठवड्यात अमुक तासावर काम करू नये, नवीन साचे आणू नयेत वगैरे प्रकारची बंधने घालून मालाची पैदास नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करावा लागला आहे. मध्यंतरी १९२८-२९ साली मालास थोडी मागणी वाढल्यामुळे आठवड्यातील कामाचे तास ५४ ते ६० करण्यात आले. पण लगेच १९३० पासून पुनः फार विकट दिवस आले; आणि आज (१९३२) तर गिरण्यांच्या कोठारांत माल इतका शिल्लक आहे की, ४० तासांपलीकडे काम करू नये आणि प्रत्येक गिरणीचा काही भाग कायमचाच बंद ठेवावा, अशा प्रकारची योजना अमलात आणायची लागली आहे. तथापि या धंद्यातील कारखानदार सुसंघटित असल्याने एवढ्या मंदीच्या दिवसांतही ते सहकार्य करून ठीक भागवून नेतात. या धंद्याच्या प्रगतीत इतर बाबीत नमूद करण्यासारखे विशेष काही नाही. पाट हा हिंदुस्थानाबाहेर कोठे पिकतच नाही. पाटाच्या एकंदर पिकापैकी हिंदी गिरण्यांत खपणाच्या पाटाचे प्रमाण महायुद्धापूर्वी हळूहळू वाढत होते व १९१४ सालच्या सुमारास एकंदर पिकाचा जवळजवळ अर्धा भाग हिंदी गिरण्या विकत घेत असत. महायुद्धकालात सारे एकतृतीयांश पीकच परदेशी जात असे, तर गेल्या दहा वर्षांत परदेशी जाणारे पीक अर्ध्याहून काहीसे कमी असते. डंडी हे अद्यापि फार महत्त्वाचे ठिकाण आहे, पण जगातील बहुतेक इतर देशांतही पाटाच्या गिरण्या स्थापिल्या गेल्या आहेत. अर्थात हिंदुस्थानातील धंद्याइतका मोठा धंदा इतर कोठेच नाही, हे वरील विवेचनावरून ध्यानात येईल. परंतु मागील प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे हिंदुस्थानातील बहुतेक पैदास पोती व गोणपाट वगैरे हलक्या प्रकारच्या मालाचीच आहे; आणि इतर ठिकाणी, विशेषत डंडी येथे, सतरंज्या व इतर अनेक चांगल्या प्रतीचे कापड विणण्याकडे लक्ष जास्त दिले जाते.

पाट-गिरण्यांची प्रगती

साल	गिरण्या	चात्या	माग
१९१३-१४	६४	७४४,२८९	३६,०५०
१९२३-२४	८९	१,०४३,४१७	४९,०३८
१९२९-३०	९८	१,१४०,४३५	५३,९००

कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्यांप्रमाणेच कोळशाच्या खाणींचीही वाढ या काळात पुष्कळ झाली. भूगर्भात कोळसा मुबलक असलेला नवीन टापू असा कोणताच सापडला नाही, आणि तो आता हिंदुस्थानात सांपडेल अशी प्रायः चिन्हेही दिसत नाहीत. राणीगंज व झारिया यांभोवतालच्या प्रदेशातच कोळशाच्या सर्व महत्त्वाच्या खाणी आज वसलेल्या आहेत, आणि या टापूत हिंदुस्थानात एकंदर निघत असलेल्या नऊदशांशावर कोळसा निघतो. कोळशाच्या पैदाशीची वाढ १८९५ च्या पुढे किती झपाट्याने झाली हे पुढील आकड्यांवरून ध्यानात येईल :—

कोळशाची पैदास

साल	पैदास (टन)	खाणी	मजूर
१८९४	२,८००,६५२	१२३	४३,१९७
१९०१	६,६३५,७२७	२१०	९५,३१८
१९१४	१५,७२७,६३१	६१०	१३७,८५१
१९२२	१८,१६८,९८८	९५३	१८४,३५५
१९२९	२२,३०८,१७४	५४८	१६५,६५८

कोळशाची पैदास वाढण्याचे कारण म्हणजे उद्योगधंद्यांची व आगगाड्यांची वाढ हे उघड आहे. आगगाड्या हे कोळशाच्या धंद्याचे फार मोठे गिन्हाईक. एकंदर वार्षिक पैदाशीपैकी जवळजवळ एक-तृतीयांश कोळसा अगदी प्रथमपासून आगगाड्यांवर खपत आला आहे. तेव्हा आगगाड्यांच्या वाढीमुळे कोळशाच्या खाणीस उत्तेजन मिळाले हे साहजिकच आहे. आणि याचरोबरच आगगाड्यांच्या प्रसारामुळे कोळशाची वाहतूक सुलभ होऊन हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या भागात हिंदी कोळशाचा खप होण्यास मदत होऊ लागली. चाडू शतकाच्या आरंभी हिंदी कोळसा परदेशी पाठविण्यास सुरुवात होऊ लागली. मुख्यतः ब्रह्मदेश, मलाया, सिंहलद्वीप या प्रदेशातील बंदरांत हिंदी कोळसा पुष्कळ खपू लागला. १९०८ चे सुमाराच्या जागतिक तेजीच्या काळात हा व्यापार फारच वाढला. पण पुढे काही वर्षे तो पुनः बसला. कोळशाची आयात महायुद्धापूर्वी एकंदरीने कमीच होत होती, आणि निर्गत आयातीतून बरीच मोठी झाली होती. परंतु कराची, मुंबई वगैरे ठिकाणी अजून विलायती कोळसा हिंदी कोळशापेक्षा जास्त स्वस्त पडत असे. महायुद्धाच्या काळात उद्योगधंद्यांच्या भरभराटीमुळे कोळशाची मागणी विशेष वाढली. परंतु त्या मानाने पैदास वाढली नाही याचे कारण वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव हे होय. युद्ध चाडू असता कोळसा समुद्रमार्गाने नेणे धोक्याचे होते. त्यामुळे परदेशी होत असलेली निर्गत जवळजवळ थांबली, आणि हिंदुस्थानातल्या हिंदुस्थानातसुद्धा सर्व माळ आगगाडीच्या मार्गानेच पाठवावा लागला. तथापि सर्वच परिस्थिती अडचणीची असल्यामुळे मालाच्या डब्यांचा तुटवडा पडू लागला, आणि आगगाड्यांस खाणीतून निघत असलेल्या सर्व कोळशाचा उठाव करणे अशक्य होऊ लागले. यातच सरकारी कामासही कोळसा लागू लागला, आणि सरकार १९१७ च्या पुढे कोळशाची वाहतूक व विक्री यांचे नियंत्रण करू लागले. या काळात खाणींना फायदा फार मिळाला; पण त्यांची वाढ प्रथम फारशी झाली नाही ती १९१९ च्या पुढे होऊ लागली. सरकारी नियंत्रण १९२१ पर्यंत चाडू होते. यातील शेवटची एकदोन वर्षे तर देशातल्या देशातच पुरवठा पुरता होत नसल्यामुळे हिंदुस्थानातून कोळसा निर्गत करण्याची मनाई करण्यात आली होती. परंतु सरकारी नियंत्रण जेव्हा काढण्यात आले त्याच वेळेस एकंदर काळ पालटला.

महायुद्धानंतर भरभराटीचे दिवस संपुष्टात आले आणि हिंदुस्थानातील कोळशाची मागणी एकदम कमी झाली. इकडे कोळशाच्या खाणींची संख्या व पैदास तर पुष्कळ वाढली होती. परंतु परदेशी बरीच वर्षे माळ पाठविण्यात न आल्यामुळे हिंदुस्थानाची गिन्हाईकी दक्षिण आफ्रिकेने काबीज केली होती. अशा रीतीने १९२२ च्या पुढे कोळशाच्या धंद्यास बरीच विकट स्थिती उत्पन्न झाली. खुद्द हिंदुस्थानात होणारी कोळशाची आयात मात्र महायुद्धकाळापासून जी अगदी थांबली ती केव्हाच पुढे फारशी वाढली नाही; आणि गेल्या पंधरा वर्षांत हिंदुस्थानात खणणाऱ्या एकंदर कोळशापैकी शेकडा ९५ टक्यांहून अधिक कोळसा हिंदीच असतो. तेव्हा येथे बाहेरील आयातीचा प्रश्न नसून खुद्द हिंदी मागणीच्या वाढीचाच प्रश्न आहे. आगगाड्यांची वाढ तर सारखी होत आहेच; पण याशिवाय या धंद्याच्या दृष्टीने अलीकडे घडलेली फार महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे लोखंड व पोलाद करणाऱ्या कारखान्याची स्थापना ही होय. कारण यांत कोळशाचा अतोनात खप होतो. तसेच इतर उद्योगधंद्यांची वाढही होत आहेच. तथापि सर्वच धंदे गेली दहा वर्षे विशेष चांगल्या स्थितीत नसल्यामुळे कोळशाच्या खाणींसही दिवस वाईट आले. जकात-मंडळाने १९२६ साली या धंद्याविषयी जेव्हा चौकशी केली तेव्हा त्यास असे आढळून आले की, हिंदुस्थानात आयात कोळशावर जकाती लादून धंद्यास मदत काही होणार नाही; पण परदेशी बंदरांत हिंदी कोळशाचा पुनः शिरकाव झाला तर कोळशाच्या खाणींचा फायदा होईल. हा शिरकाव होण्यास मुख्य अडचण म्हणजे हिंदी कोळशाची परदेशातील कुप्रसिद्धी ही होती. जेव्हा जेव्हा कोळशास मागणी फार येई (उदाहरणार्थ १९०८ साली अथवा महायुद्धानंतरच्या काळात)

तेव्हा तेव्हा येथील व्यापारी वाटेल त्या प्रतीचा माल परदेशी पाठवीत. म्हणून परदेशी जाणाऱ्या मालाची प्रतवारी लावणारे एखादे मंडळ निर्माण करून त्याने पसंत केल्यावरच माल बाहेर पाठवावा, अशी जकात-मंडळाने शिफारस केली. तदनुसार अलीकडे एक मंडळ निर्माण करण्यात आले आहे आणि त्याचा निर्गतीची वाढ होण्यास बराच उपयोग झाला आहे. एकंदर धंद्याची स्थिती आज फारशी चांगली नाही; आणि गेल्या दहा वर्षांत पैदास जरी वाढत असली तरी खाणींची संख्या कमी होत आहे. यावरून बऱ्याच, विशेषतः लहानलहान खाणीवाल्यांस धंद्यातून आपले अंग काढून घ्यावे लागले हे उघड आहे.

एकंदरीत पाहता हिंदुस्थानातील कोळशाच्या धंद्याची स्वदेशातील व जवळच्या परदेशी बंदरातील गिन्हाइकी चांगली बसली असून त्याची पुढील वाढ हिंदुस्थानातील उद्योगधंद्यांच्या वाढीवर अवलंबून राहणार आहे. पण येथे विशेष लक्षात घेण्याची गोष्ट ही की, हिंदुस्थानात कोळसा सापडतो तो विशेषतः एका टापूत. हा टापूही समुद्रकिनार्याला फारसा जवळ नाही. यामुळे कोळशाच्या वाहतुकीचा खर्च अतोनात येतो. ही दूरदूरच्या प्रांतातील उद्योगधंद्यांच्या दृष्टीने अत्यंत अडचणीची बाब आहे. उदाहरणार्थ, १९२५-२६ साली खाणीतून काढलेल्या कोळशाची किंमत तेथल्या तेथे टनास ५-६ रुपये असल्यास ती मुंबईसारख्या ठिकाणी टनास १५-१६ रुपये पडत असे. याकरिताच तेलावर चालणाऱ्या एन्जिनांचा उपयोग करून पाहणे आणि अगदी अलीकडे आगगाड्या व गिरण्या चालविण्यास वीज कामास लावणे, असले उपक्रम मुंबई, मद्रास, पंजाब या बाजूस करणे प्राप्त झाले आहे; आणि त्यामुळे इकडील गिन्हाइकीवर कोळशाच्या धंद्यास नेहमी अवलंबून राहणे शक्य होणार नाही.

हिंदुस्थानात अलीकडील काळात औद्योगिक दृष्ट्या घडून आलेली अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे लोखंड व पोलाद आधुनिक पद्धतीने तयार करण्याचे कारखाने इकडे प्रस्थापित झाले ही होय. याचे श्रेय विख्यात पार्शी कारखानदार म. जमशेटजी ताता यांसच सर्वस्वी आहे. ईस्ट-इंडिया कंपनीच्या वेळेपासून बऱ्याच इंग्रजांनी लोखंड हे दगडी कोळशाच्या भट्टीत तयार करण्याचे हिंदुस्थानात प्रयत्न केले होते. पण यांपैकी कोणतेच प्रयत्न यशस्वी झाले नव्हते. नाही म्हणावयास १८८० च्या सुमारास बाराकर (बंगाल) येथे एका इंग्रज कंपनीने असल्या भट्ट्या उभारल्या; आणि जरी बरीच वर्षे तिला तूट येत होती, तरी ती पुढे सावरू लागून महायुद्धाच्या सुरुवातीनंतर कंपनी भरभराटीस आली. पण हे काम फार मोठ्या प्रमाणावर धडाडीने ताता कंपनीने हाती घेतले. आरंभी मार्गांत अतोनात अडचणी आल्या. सरकारची सहानुभूती बिलकूल नव्हती, ती हळूहळू मिळविली. खनिज लोखंड प्रथम चांदा जिल्ह्यात व नंतर द्रुग जिल्ह्यात विपुल म्हणून तेथे सुरुवात करून पाहिली; पण दगडी कोळसा मध्यप्रांतात पुरेसा नाही म्हणून शेवटी बऱ्याच वर्षांनंतर हल्लीची तातानगरची जागा निश्चित झाली. १९१३ साली कारखान्यातून लोखंड बाहेर पडू लागले. पुढे लागलीच महायुद्धास आरंभ झाला व त्यामुळे धंद्याच्या उत्कर्षास अनुकूल अशी परिस्थिती निर्माण झाली. महायुद्धकालात हिंदुस्थानातील आगगाड्या व निरनिराळे ओतकामाचे व इंजिनियरिंगचे कारखाने यांत तातांच्या मालास मागणी फार आली आणि फायदा चांगला पडू लागला. तेव्हा आपले भांडवल वाढवून कारखान्याची उत्पादनशक्ती वाढविण्याचा थोडक्याच वर्षांत ताता कंपनीने बेत केला. महायुद्ध चालू असता नवीन यंत्रसामग्री मागविणे अशक्य होते म्हणून ते संपूर्ण १९१९ मध्ये नवीन भट्ट्या बसवून कारखान्याचा विस्तार करण्यास आरंभ झाला. पण पुढे दोनतीन वर्षांत इतर धंद्यांप्रमाणेच, किंवाहुना इतर धंद्यांहूनही अधिक प्रमाणात, लोखंड व पोलाद यांच्या धंद्यांत सर्व जगभर मंदीचे दिवस आले आणि किमती उतरल्या. युरोपातून अत्यंत स्वस्त मालाची आयात होऊ लागली, आणि ताता कंपनीस या चढाओढीत टिकाव धरणे अशक्य झाले. कर्मधर्मसंयोगाने या सुमारासच

हिंदुस्थान सरकारने जकातीसंबंधीचे धोरण बदलावे अशी 'फिस्कल कमिशन'ने शिफारस केली व या कमिशनने ताता कंपनीच्या कारखान्याकडे लागलीच लक्ष पुरवावे अशी विरोध सूचना केली. यामुळे १९२४ साली जकात-मंडळ प्रस्थापित झाल्यावर लोखंड-पोलादाच्या धंद्याचे संरक्षण कसे करावे हा प्रश्न त्यांच्यापुढे प्रथमच टाकण्यात आला. मंडळाने यासंबंधी बारकाईने विचार करून आयात होणाऱ्या मालावर संरक्षक जकाती विवक्षित प्रमाणात लादल्या अशी शिफारस केली. याशिवाय ताता कंपनीने कारखान्यातील काही खात्यांत नवीन यंत्रसामग्री आणून त्यांचा विस्तार केला असता व इतर काही सुधारणा केल्या असता एकंदर कारभार जास्त किफायतशीर होईल असेही त्यांनी मुचविठे. १९२४ मध्ये पोलादावर प्रथम संरक्षक जकाती लादण्यात आल्या. पण पुढील सर्वच वर्षे वाढत्या मंदीची असल्यामुळे या जकाती मध्यंतरी पुनः वाढविण्यात येऊन १९२७ मध्ये जकात-मंडळाकडून फेरचौकशी होऊन आणखी सात वर्षांकरिता जकाती कायम कराव्या, अशी शिफारस झाली; आणि त्याप्रमाणे कायदाही करण्यात आला. ताता कंपनीप्रमाणेच जुनी बाराकरला स्थान झालेली बंगाल आयर्न कंपनी ओत-कामान्या कारखान्याकरिता लोखंड तयार करित असते; आणि अलीकडे अशीच दुसरीही एक कंपनी निघाली आहे. परंतु या दुसऱ्या कंपन्यांच्या कारखान्यांचे प्रमाण लहान असून यांच्या भट्ट्यांतून फक्त लोखंडच बाहेर पडते. ताता कंपनी मात्र केवळ लोखंडच काढण्यापेक्षा बीड, पोलाद व पोलादाचे पत्रे, सांधपट्ट्या, इमारती तुळ्या, आगगाडीचे रूड वगैरे टोकळ सामान तयार करण्याकडे विरोध लक्ष पुरविते.

लोखंड तयार करण्याचा धंदा आता हिंदुस्थानात कायमचा प्रस्थापित झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण खनिज लोखंड, दगडी कोळसा व चुनखडी हे लोखंड पैदा करण्यास लागणारे मुख्य पदार्थ बिहार व ओरिसा प्रांतांच्या काही भागांत एकमेकांच्या सांनिध्याने मुबलक व स्वस्त सापडतात. यामुळे भट्टीतून तयार झालेले लोखंड हिंदुस्थानात इतर कोणत्याही देशापेक्षा स्वस्त मिळते. अलीकडे बरीच वर्षे हिंदुस्थानातून जपानात बरेचसे लोखंड पाठविले जाते. पोलाद करण्याच्या बाबतीत मात्र एक अडचण आहे ती अशी की, पोलाद करण्याला जो उंची कोळसा लागतो त्याचा पुरवठा हिंदुस्थानात मुबलक नाही. यामुळे पोलाद करणे इतके स्वस्त पडत नाही. तसेच सुरवातीस तरी बरेच कामगरी व तज्ञ परदेशांतून आणावे लागल्यामुळे हा खर्च हिंदुस्थानात विरोध येऊ लागला. परंतु येथे हळूहळू सुधारणा करण्यात येत आहे. जकात-मंडळाच्या म्हणण्याप्रमाणे पोलादाचा धंदाही आणखी पाचसात वर्षांत स्वावलंबी होऊ शकेल. १९३०-३१ साली हिंदुस्थानातील या धंद्याची एकंदर पैदास अशी होती : लोखंड, ११.४ लक्ष टन; पोलाद, ९.२ लक्ष टन; व पोलादी सामान, ४.३ लक्ष टन.

लोखंड व पोलाद तयार करण्याचा एक मोठा कारखाना स्थापित गेला तरी अजून या बाबतीत आपण बहुतांशी परदेशांवर अवलंबून आहो, हे कळून येण्यासारखे आहे. वर सांगितल्याप्रमाणे काही पोलादी टोकळ सामानच फक्त या कारखान्यात तयार होते. आता काही ओतकामाचे व इंजिनियरिंग कामाचे कारखाने सुद्धा आपल्याकडे अस्तित्वात आले आहेत आणि काही आगगाड्या, एंजिनाशिवाय आपणांस लागणारा इतर सर्वच माल स्वतःच्या कारखान्यांत तयार करवितत हे खरे. परंतु अजून निरनिराळ्या प्रकारची अवजारे, हत्यारे, शास्त्रीय उपकरणे व हरतन्हेची यंत्रसामग्री—फार काय पण खिळे, नट, रू वगैरे जिन्नसही आपणांस बाहेरून आणावे लागतात. १९१९ च्या सुमारास तातांच्या कारखान्यास जेव्हा भरभरटीचे दिवस होते, तेव्हा तेथीलच पोलाद घेऊन निरनिराळे सामान बनविण्याच्या कंपन्या तातांच्या साहाय्याने जमरोदपूरला बऱ्याच स्थापिल्या गेल्या. परंतु यांतील बहुतेक आज नामशेष झाल्या आहेत. तारेचे खिळे करणारा तेथील कारखाना संरक्षक जकात व बिहार प्रांताच्या सरकारची इतर प्रकारची मदत मिळूनही टिकू शकला नाही. आज केवळ पोलादी तारा व दोर करणारी कंपनी, टिनचे पत्रे करणारी कंपनी अशा दोनतीनच कंपन्या काय त्या जीव धरून आहेत.

लोखंड व पोलाद यांची ही गोष्ट झाली. हिंदुस्थानच्या भूगर्भात सापडणाऱ्या इतर खनिज पदार्थांची स्थिती याहूनही चमत्कारिक आहे. कोळशाच्या खालोखाल हिंदुस्थानातील महत्त्वाच्या खाणी म्हणजे मॅगनीज या धातूच्या आहेत. १९०० सालच्या सुमारास खाणींची संख्या विशेष वाढू लागली. रूसो-जपानी युद्धाच्या वेळी रशियातील मॅगनीजची निर्गत थांबल्यामुळे हिंदुस्थानातील व्यापारास भरती आली, आणि त्यापुढे हिंदुस्थानातून होणारी निर्गत सारखी वाढतच राहिली. या मॅगनीजच्या खाणी विशेषतः मध्यप्रांतात व काही थोड्या मद्रास इलाख्यात आहेत. महायुद्धात हिंदी मॅगनीजला मागणी पुष्कळ आली, आणि अजूनही रशियातून निर्गत होत नसल्यामुळे जगास मॅगनीजचा पुरवठा करणारे हिंदुस्थान हे एकच प्रमुख राष्ट्र आहे. परंतु औद्योगिक दृष्टीने आपणांस याचा फायदा करून घेता आलेला नाही. कारण या खनिज पदार्थाचा उपयोग अत्युत्कृष्ट प्रतीचे पोलाद तयार करण्यास होतो; आणि या प्रकारचे उत्पादन आपल्या देशात होत नसल्यामुळे ही मूल्यवान खनिज संपत्ती आपणांस जशीच्या तशी परदेशी पाठवावी लागते. हिंदुस्थानातल्या इतका अभ्रकही दुसरीकडे कोठे सापडत नाही. पण याचे टोकळे खाणीतून काढून ते जसेच्या तसेच परदेशी पाठविणे यापलीकडे आपल्या देशात काहीच होत नाही. तसेच अगदी अलीकडे ब्रह्मदेशात एके ठिकाणी शिसे, जस्त व रुपे यांची एक फार मोठी खाण सापडली आहे. परंतु या खाणीतूनही धातू अशोधित स्वरूपातच परदेशी शुद्धीकरणाकरिता व पुढे उद्योगधंद्यांत वापरण्याकरिता पाठविले जातात. हल्लीच्या उद्योगधंद्यांची पद्धतच अशी आहे की, निरनिराळ्या प्रकारची रसायनद्रव्ये वगैरे पदार्थ तयार करण्याचे कारखाने एकदम अस्तित्वात येऊन धातुशोधनाच्या क्रियेत निघत असलेल्या इतर आनुषंगिक पदार्थांचा उपयोग केल्याखेरीज ते किफायतशीर होत नाहीत. म्हणून आपल्याकडे कच्चा माल बऱ्याच प्रकारचा उपलब्ध असला तरी सर्वच प्रकारच्या उद्योगधंद्यांस उठाव मिळेल अशी परिस्थिती उत्पन्न झाल्याखेरीज औद्योगिक प्रगती होणे कठीण दिसत आहे.

हिंदुस्थानातील खनिज संपत्तीपैकी निर्देश करावयाचा राहिला म्हणजे रॉकेल तेलाच्या धंद्याचा. १८९० च्या सुमारास ब्रह्मदेशातील खाणी आधुनिक पद्धतीने चालविण्यास सुरुवात झाली, आणि त्यानंतर खाणीतील तेलाच्या पैदाशीची वाढ फार झपाट्याने झाली. गेल्या वीस वर्षांत हिंदुस्थानात आसाम प्रांत व अटक जिल्हा येथेही खाणी सापडल्या आहेत. परंतु सर्वांत मोठा तेलाचा पुरवठा अद्यापि ब्रह्मदेशातूनच होतो. हिंदुस्थानच्या सर्व भागात मिळून जवळजवळ ३० कोटी गॅलन तेल दरवर्षी निघते. पण एवढ्याने हिंदुस्थानातील मागणी भागत नाही, व एकंदर जगाच्या पैदाशीचा हा केवळ ०.६५ अंश आहे.

चहा-कॉफीच्या मळ्यांचा अलीकडील इतिहास विशेष महत्त्वाचा नाही. चहाच्या मळ्यांची वाढ प्रस्तुत काळखंडात सारखी होतच राहिली. आणि आज एकंदर जगातील दोन पंचमांश चहाचे पीक हिंदुस्थानात निघते. या धंद्याच्या वाढीस आजपर्यंत अडचणी अशा फार आल्याच नव्हत्या. अलीकडे पाचसहा वर्षे मात्र जाव्हा व त्याजवळील इतर बेटांतील हलक्या प्रतीच्या चहाची स्पर्धा हिंदी चहास ब्रिटिश बाजारात भोवू लागली आहे. कॉफीचे मळे भरभराटीत नसले तरी म्हैसूर व कूर्ग या प्रांतांत ते जेमतेम जीव धरून आहेत. अगदी नवीन मळ्याचा धंदा निघालेला म्हणजे रबराचा. रबराचे मळे ब्रह्मदेश व त्रावणकोर संस्थान येथे विशेष आहेत. या तीर्धी धंद्यांतील मळे बहुतांशी युरोपीय लोकांच्या हाती आहेत.

हिंदुस्थानातील एकंदर औद्योगिक प्रगतीचा आढावा काढण्यास मजूर-कमिशनने दिलेल्या माहितीवरून तयार केलेले खालील कोष्टक उपयोगी पडेल. यातील आकडे १९२९ सालाबद्दलचे आहेत.

१ कारखाने

(यंत्रसाहाय्याने काम करून २० पेशा अधिक मजूर लावणारे व बारमहा चालणारे)

तपशील	कारखाने	मजूर
कापडाच्या गिरण्या	२९५	३३८,०००
पाटाच्या गिरण्या	९५	३४७,०००
एंजिनियरिंग कामाचे व धातुकामाचे कारखाने	८७१	३१५,०००
इतर	११९०	१६६,०००
एकूण	२४५१	१,१६६,०००

२ खाणी

तपशील	खाणी	मजूर
कोळसा	५४८	१६५,६५८
मॅंगनीज	१२५	२७,२४३
अभ्रक	४९८	१६,५५५
इतर	५६१	६०,२४५
एकूण	१७३२	२६९,७०१

३ हंगामी कारखाने

तपशील	कारखाने	मजूर
कापसाची सरकी काढणे व गळे बांधणे	२,१७६	१३९,९८७
चहाच्या मळ्यावरील कारखाने	९३४	६३,४१२
पाटाचे गळे बांधणे	११५	३७,३००
तांदूळ सडणे	१,६०६	७६,२१४
तेलाचे कारखाने	२४४	११,४९५
गूळ व साखर	४५	१५,०७६
सिगारेट, सिगार वगैरे	१६	९,९२२
इतर	५४२	३४,३०८
एकूण	५,६७८	३८७,७१४

४ मळे

तपशील	पिकाचे क्षेत्र	मजूर
चहा	७८९,०००	९३०,४७२
कॉफी	१६३,०००	९२,५०४
खर	१७१,०००	४८,७०४
एकूण	१,१२३,०००	१,०७१,६८०

वर दिलेल्या तत्त्वांवरून आधुनिक उद्योगधंद्यांची आपल्याकडील व्याप्ती नीट कळून येईल. बारमहा काम करणाऱ्या कारखान्यांबद्दल, कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्या वगळून, याहूनही थोडी अधिक फोड पुढीटप्रमाणे करता येईल. हे आकडे १९२७ सालबद्दलचे आहेत.

तपशील	कारखाने	मजूर
आगगाड्यांच्या कंपन्यांचे कारखाने	११२	१४७,३५८
एंजिनियरिंग काम	२६०	४४,२५५
लोखंड व पोलाद	७	३७,३७५
छापखाने वगैरे	२९८	३६,१७१
नावा बांधणे	२२	२४,२१२
बंदुका वगैरे तयार करणे	२४	२०,५१८
आगकाड्या	३४	११,३३१

दहा हजाराहून अधिक मजूर कामास लावणारे सर्व उद्योगधंदे यात आले. यावरून असे स्पष्ट दिसून येईल की, कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्या, लोखंड व पोलाद तयार करणे, आणि कोळसा, मँगनीज व अभ्रक यांच्या खाणी यांपलीकडे महत्त्वाचे असे धंदे आपल्याकडे विशेष नाहीतच. बाकी एंजिनियरिंग कामाचे अथवा आपला माल परदेशी पाठविण्याकरिता गडे बांधण्याचे वगैरे हंगामी कारखाने यांचाच प्रसार फार. नाही म्हणावयास हंगामी कारखान्यांत साखरेचे कारखाने महत्त्वाचे आहेत. परंतु या धंद्याचा इतिहासही उद्धोषक आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात साखर हिंदुस्थानातून बाहेर देशी जात असे. पुढे निर्गत कमी होऊन हिंदुस्थान या बाबतीत केवळ स्वयंपूर्ण बनले. परंतु १८९५ च्या पुढे युरोपात 'बीट' पासून साखर फार स्वस्त तयार होऊ लागून हिंदुस्थानात तिची एकदम आयात सुरू झाली. एव्हापासून हिंदुस्थानातील साखरेचा खप व आयात ही सारखी वाढत असून हिंदी साखरेचे व गुळाचे कारखाने बसले आहेत. हल्लीची आयात मुख्यतः जाव्हा बेटातून होते. तेथे साखरेच्या कारखान्यास उसाचा पद्धतशीर पुरवठा होऊन मोठ्या प्रमाणावर यंत्रसाहाय्याने साखर तयार केली जाते. यापैकी काहीच हिंदुस्थानातील हल्लीच्या कृषिपद्धतीत होणे शक्य नाही; आणि म्हणून फार मोठ्या प्रमाणावर संरक्षक जकाती लादल्याखेरीज आज आहे तितपतही साखरेचा धंदा हिंदुस्थानात टिकणे शक्य नाही, असा जकात-मंडळाने निर्णय दिला आहे. मजूर-कमिशनने दिलेले आकडे 'फॅक्टरी ॲक्ट' च्या खाली कारखाने येतात त्यांबद्दलचे आहेत.

एकंदरीत यांत्रिक युगाचा प्रसार हिंदुस्थानात फार अल्प प्रमाणात झाला आहे हे उघड आहे. खानेसुमारीच्या वर्गवारीप्रमाणे हिंदुस्थानातील लोकसंख्येपैकी जवळजवळ एकदशांश लोक उद्योगधंद्यांवर उपजीविका करितात. पण यांतील बहुतेक सर्व भ्रणा खेड्यांतील कारागीर-वर्गाचा आहे. यांतील अत्यंत मोठा वर्ग हातमागावरील विणकरांचा. विणकरांच्या खालोखाल सुतार, चांभार, न्हावी, परीट, कुंभार, शिंरी वगैरे येतात. या औद्योगिक लोकसंख्येच्या पुरातन कार्यपद्धतीत फरक असा अगदी थोडा पडला आहे. विणकरवर्ग हातसुताऐवजी गिरणसूत वापरू लागला आहे, आणि बऱ्याच ठिकाणी धावत्या धोड्यांचे भाग प्रचारात आले आहेत. रंगारी परकीय रंग वापरतात, शिंपी शिवण्याची यंत्रे वापरतात, आणि बऱ्याच भागांत लोहार व सुतार नवीन प्रकारची परदेशी हत्यारे उपयोगात आणतात. यापेक्षा काही नागर कारागीर-धंद्यांत जरा जास्त फरक पडलेला आहे. सुरतेच्या जरतारी धंद्यात अलीकडे लहानलहान यंत्रे बरीच वापरण्यात आली आहेत. परंतु यांत्रिक साह्य एकंदरीत फार कमी घेतले जाते हे खरे.

आपला सर्व कारागीरवर्ग अगदी गरीब व सावकारांच्या मुठीत असलेला असाच आहे; आणि केवळ कारागीर पोटाचा फार कमी घेतात म्हणूनच यांच्या मालाचा खप आज होऊ शकत आहे. कारागिरांची संघटना करणे, खरेदी-विक्रीबाबत त्यांचे व्यापारी वर्गावरील परावलंबन कमी करणे, त्यांच्या कार्यपद्धतीत शक्य त्या सुधारणा करणे वगैरे सर्व प्रश्न फार विकट आहेत; आणि ते निरकराने हाती घेऊन सोडविणे अत्यंत जवरीचे आहे. तसेच शेतकऱ्यांसही काही जोडधंदा पाहून देणे तितकेच आवश्यक आहे. जोडधंदा पाहावयाचा म्हणजे प्रत्येक टापूतील कृषिपद्धती व तेथे उपलब्ध असलेला कच्चा माल यांकडे लक्ष पुरवणे जरूर आहे. हिंदुस्थानात या संबंधीची परिस्थिती सगळीकडे सारखी नाही. परंतु रथातल्पात सत कातणे व हातमागावर कापड विणणे यांचाच फैलाव देशभर बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर होणे शक्य आहे, हे अखिल-भारतीय चरला-संघाने केलेल्या अलीकडील कामगिरीवरून स्पष्ट दिसून येते.

हिंदुस्थानात औद्योगिक मजूरवर्ग हा एकंदर लोकसंख्येच्या मानाने जरी फार लहान असला, तरी त्याची संख्या पंधरा लाखावर आहे; व त्यासंबंधीचे निरनिराळे प्रश्न अलीकडे बरेच महत्त्व पावले आहेत. हिंदी मजूरवर्गाबद्दल नेहमी जी गोष्ट अगदी प्रथम सांगण्यात येते ती ही की, खेड्यापाड्यांशी पुरता संबंध तोडून पिढीजाद उद्योगधंद्यांच्या ठिकाणीच वास्तव्य करणारा असा मजूरवर्ग आपल्याकडे कोठेच निर्माण झालेला नाही. परंतु हे हिंदुस्थानातच नव्याने घडून आले असे नाही. इतर सर्व देशांत उद्योगधंदे बाल्यावस्थेत असताना अशीच परिस्थिती होती. मात्र हिंदुस्थानातही ती इतर कोठे सारखी टिकून राहिली नव्हती. आज हिंदुस्थानातही मजूरवर्गाचा खेड्यापाड्यांशी जो संबंध आहे त्याचे निरनिराळे प्रकार आहेत. प्रथम हंगामी कारखान्यांचा विचार करू. यातील सर्व मजूर आजूबाजूच्या टापूतील शेतकरी अथवा शेतीवर काम करणारे असतात; आणि कारखाना हंगामी असल्यामुळे असे होणे साहजिकच आहे. मळ्यांवरील मजुरांचा प्रश्न अगदीच निराळा आहे. हे मळे—विशेषतः चहाचे—स्थापन झाले ते साधारणतः निर्जन व वन्य प्रदेशांत. तेव्हा यांस मजुरांचा पुरवठा येत बाहेरून करणे अवश्य होते. प्रथमपासूनच मजूरभरती करणे हा मळ्यांचा विकट प्रश्न होऊन बसला होता. या मजूरभरतीस वाव साहजिकच जेथे दाट लोकवस्ती आहे अथवा ज्या टापूत भुकेत्रंगाल वन्य जाती आहेत तेथे मिळाल्या. ही भरती करण्याकरिता अशा टापूत प्रत्येक मळेवाल्यास आपले मुखत्यार पाठवावे लागत व लांब मुदतीच्या कराराने मजुरांस बांधून आणावे लागे. प्रथमतः या सर्व प्रकारास काहीच पद्धती नव्हती; आणि कित्येक मजूर हालअपेष्टा होऊन आसामात पोचण्यापूर्वी वाटेतच मरत. हळूहळू थोडे नियंत्रण सुरू झाले. मळेवाल्यांच्या मुखत्यारांची नावे जिल्हाधिकाऱ्यांकडे नोंदली गेली पाहिजेत व मजुरांस करारांची कळमे नीट समजाविली पाहिजेत, अशा प्रकारची बंधने घालण्यात आली. परंतु तरीही मजुरांची फसवणूक व नागवणूक बरीच होत राहिली. मजुरांस विशेष जाचक अशी परिस्थिती होती ती अशी की, एकदा आसामात गेल्यावर त्याला स्वदेशात परत येणे अशक्य होई. कारण तो कराराने बांधला गेल्यामुळे पळून गेल्यास त्याला कायद्याने कडक शिक्षा ठेवण्यात आली होती. मध्येच निघून जाणाऱ्या मजुरास कैदेची शिक्षा देणारे कायदे हे १९२० सालपर्यंत अस्तित्वात होते. आज ते जरी रद्द झाले तरी मजूर बराच असहाय असतो. परत जाऊ म्हटले तरी स्वदेश फार लांब व प्रवास खर्चाचा, आणि मळ्यावरील मजुरीही बेताचीच. तेव्हा अजूनही चहाच्या मळेवाल्यांना मजूर मिळविण्याकरिता नेहमी बराच खटाटोप व खर्च करावा लागतो. कोळशाच्या खाणीतील मजूर बहुतेक आसपासच्या संताळ वगैरे वन्य जातींचेच आहेत. हे सर्व घरची भातरोटी करून खाणीत काम करितात. यामुळे पेरणीच्या व कापणीच्या दिवसांत मजुरांचा तुटवडा व हंगामानंतर मजूर मुक्कल अशी या खाणींवर स्थिती असते. त्याचप्रमाणे पीक चांगले आले अथवा दुष्काळ पडला तर असेच फरक पडतात. संताळ वगैरे लोक आपल्या खेड्यांवर राहून खाणींवर कामास येणार म्हणून

ही परिस्थिती बदलत नाही; आणि इतर प्रांतांतून नेहमी खाणीवर राहणारे मजूरही येत नाहीत, याचे कारण तेथील मजुरीचे दर त्या मानाने फार कमी पडतात हे होय.

मोटमोठ्या गिरण्या आहेत अशा शहरांतील प्रश्न अगदीच निराळ्या प्रकारचा आहे. जेथे एखाद-दुसरीच गिरणी आहे तेथे कायमचा औद्योगिक मजूरवर्ग निर्माण होणे शक्य नाही. कारण हा निर्माण होण्यास नेहमी कोठे ना कोठे तरी उद्योगधंदा मिळण्याची निश्चिती व बायकामुलांचाही समावेश होऊ शकेल एवढी धंद्यांची विविधता पाहिजे. म्हणून जेथे बरेच कारखाने आहेत व काम हरत-देचे आहे तेथेच असल्या वर्ग निर्माण होतो. अर्थात लहान लहान शहरांतील मजूर आसपासच्या शेतकीवर्गातील व शेतीशी संबंध राखणारे असे असतात. कलकत्ता, मुंबई व अशाच काही ठिकाणी परिस्थिती थोडीशी अनुकूल वाटते. परंतु येथे काही विवक्षित अडचणी आहेत. कलकत्त्यास बहुतेक मजूर संयुक्त प्रांतातील येतात. कारण बंगाली मजूर मागतो तेवढी मजुरी पाटाच्या गिरण्या देत नाहीत. संयुक्त प्रांतातील मजूरवर्ग कलकत्त्यास कायम राहणे शक्य नाही, तेव्हा आपल्या खेड्याशी संबंध ठेवून त्यास वारंवार तेथे परत जावे लागते. मुंबईच्या गिरण्यांतील मजूर कोकणी असल्यामुळे ही अडचण उत्पन्न होत नाही. येथे मुख्य अडचण म्हणजे राहण्याच्या सोयीची. मजूरवर्गास राहण्याची जागा इतकी अपुरी, गैरसोयीची व आरोग्यदृष्ट्या अपायकारक असते की, त्यांना आपल्या खेड्याचा संबंध तोडणे शक्य नसते. मुंबईची जी स्थिती तीच प्रायः इतर ठिकाणची. बहुतेक ठिकाणी एकेका खोलीत एका अथवा बऱ्याच वेळा अनेक कुटुंबास राहावे लागते. बायकांस आडोसाही मिळत नाही, पाण्याचेही हाल असतात, सभोवती स्वच्छतेचा पूर्ण अभाव असतो व बेकार झाल्यास शहरात टिकणे दुरापास्त होते. म्हणून हिंदुस्थानातील मजूरवर्ग कायमचा औद्योगिक व नागर बनला नाही, खेड्याशी त्याचा संबंध कायम आहे आणि आजच्या परिस्थितीत हे इष्टच आहे असे मजूर-कमिशनचेही मत आहे.

इंग्लंडात व इतर देशात कारखान्यांच्या नियंत्रणाला आरंभ जनतेच्या डोळ्यात मजूरवर्गाची दुःस्थिती भरली म्हणून झाला. परंतु आपल्याकडे हे कारण मुख्य नव्हतेच. आरंभी तर कारखाने फार थोडे होते. यामुळे तेथील मजूरवर्गाची स्थिती आपल्याकडे महत्त्वाची वाटणे शक्य नव्हते. हिंदुस्थानातील मजूर-कायद्यांचा उगम लँकाशायर व डंडी येथील कारखान्यांच्या चळवळीत आहे. मुंबईतील गिरणीवाले जसे जपानमधील गिरण्या फार तास चालतात म्हणूनच जपानातून इकडे कापड स्वस्त येऊ शकते अशी तक्रार काही वर्षांपूर्वी करित असत, तसेच लँकाशायर व डंडी येथील गिरणीवाले मुंबई व कलकत्ता येथील गिरण्यांविरोद्ध तक्रार करित; आणि येथील सर्वच सूत्रे लंडनहून हलत असल्यामुळे हिंदी गिरण्यांचे नियंत्रण झाले पाहिजे असा बूट निघणे अत्यंत साहजिक होते.

हिंदुस्थानात कारखान्यांसंबंधी कायदे करण्याचा विचार प्रथम १८७५ साली मुंबई इलाख्यात निघाला व १८८१ मध्ये या इलाख्यापुरताच एक अगदी साध्या स्वरूपाचा, फक्त मोठ्या गिरण्यांस लागू पडणारा कायदा करण्यात आला. पहिला हिंदुस्थानभर लागू पडणारा असा कायदा १८९१ साली मंजूर झाला. यात ९ वर्षांच्या खालील मुलांस कारखान्यात कामास लावू नये आणि ९ ते १४ वयाच्या मुलांस सात तास व बायकांस अकरा तास याहून जास्त काम पडू नये, अशी तरतूद करण्यात आली होती. या कायद्याचे क्षेत्र यांत्रिक शक्ती वापरून ५० वर मजूर कामास लावणाऱ्या कारखान्यांपुरतेच होते; व यातील काही कळमे कापडाच्या गिरण्यांपुरतीच लागू होती. यानंतर बरीच वर्षे मजुरांच्या स्थितीकडे लक्ष देण्यासारखे काही झाले नाही. परंतु १९०५ च्या सुमारास मुंबईच्या गिरण्या भरभराटीस आल्या होत्या; आणि याच वेळी विजेचे दिवे घेण्यात आल्या-मुळे गिरण्यांतील मजुरांस काम फार पडते, अशी तक्रार होऊ लागली. विजेचे दिवे नव्हते तेव्हा अर्थात दिवसाउजेडीच काम करणे शक्य असे. मुंबईतील गिरण्यांबद्दल ही ओरड झाल्यामुळे १९०८

साली हिंदुस्थान सरकारने एक कमिशन नेमले; आणि या कमिशनच्या शिफारशांस अनुसरून १९१२ साली एक कायदा करण्यात आला. या कायद्याप्रमाणे लहान मुलांची काम करण्याची व अर्धे काम करण्याची बयोमर्यादा जुनीच कायम राखण्यात आली; परंतु कापडान्या गिरण्यांत मुलांचे काम सहा व माणसांचे काम बारा तासांवर असू नये, असे ठरविण्यात आले. तसेच अपघातापासून बचाव, कारखान्यांतील स्वच्छता, उजेड व हवा यासंबंधी नवीन नियमही या कायद्यात प्रथमच घालण्यात आले. परंतु १९१२ साली जी अत्यंत महत्त्वाची सुधारणा घडून आली ती ही की, कायद्याची अमलबजावणी नीट होत आहे किंवा कसे हे पाहण्याकरिता या वेळेपासून सरकारी तपासनीस (इन्स्पेक्टर) नेमण्यास सुरुवात झाली. यापूर्वी कायदे केले गेले तरी ते वारंवार मोडले जात. काम करण्याच्या ठरलेल्या वेळा अथवा मुलांची बयोमर्यादा यांबद्दलचे निर्वध राजरोस मोडलेली उदाहरणे १९०८ मधील कमिशनच्या कितीदा तरी नजरेस आली.

महायुद्धानंतर वॉशिंग्टन येथे मंजूर झालेल्या कठाराळा (Convention) मान देण्याकरिता १९२१ त हिंदुस्थान सरकारास कारखान्यांतील मजुरांची स्थिती नियंत्रित करण्याकरिता एक नवीन कायदा करावा लागला. या कायद्याने व्यापिलेले क्षेत्र जुन्या कायद्यापेक्षा अधिक विस्तृत होते. कारण जुन्या कायद्यातील नियंत्रण ५० वर मजूर कामास लावणाऱ्या कारखान्यांसच लागू होते, तर ते आता २० वर मजूर लावणाऱ्यांस लागू करण्यात आले. या नव्या कायद्यान्वये १२ वर्गाखालील मुलास कारखान्यांत काम देण्यास मनाई करण्यात आली असून १२ ते १५ वयाच्या मुलांस फक्त अर्धा वेळ काम दिले पाहिजे, प्रौढ माणसास दर आठवड्यास ६० तास व कोणत्याही एके दिवशी ११ तास ही कामाची कमाल मर्यादा घातली गेली आहे. तसेच ही मर्यादा सर्व प्रौढ माणसांस घालण्यात आल्यामुळे आता बायका-पुरुषांत कामाच्या तासांसंबंधी काही फरक केलेला नाही. त्याचप्रमाणे इतर बाबीतही नवीन कलमे घालण्यात आली असून तपासनीस वगैरेंचा संचही अधिक वाढविण्यात आला. १९२९ साली नेमिलेल्या मजूर-कमिशनने तर याही कायद्यात सुधारणा करण्यासंबंधी महत्त्वाच्या सूचना केल्या आहेत. आठवड्याचे व दिवसाचे तास अनुक्रमे ५४ व १० असावे; आणि हवा, पाणी, दौधमूत्र यांच्या कारखान्यांतील पुरवठ्याविषयी जास्त काळजी घेतली पाहिजे, असे त्यांचे म्हणणे आहे.

साधारणपणे इतर देशांच्या मानाने मजुरांसंबंधीचे कायदे हिंदुस्थानात बरेच लवकर सुरू झाले व त्यांतील एकंदर प्रगती समाधानकारक अशीच आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे वर दर्शविल्याप्रमाणे प्रथम लँकाशायर व डंडी यांची ओरड आणि नंतर सार्वराष्ट्रीय परिषदांच्या शिफारशी हे होय. जेथे अशी ओरड झाली नाही तेथे नियंत्रणही झाले नाही व नियंत्रणाच्या कक्षेबाहेरील कारखान्यात काही वेळेस स्थिती अत्यंत वाईट अशीच आढळून येई. उदाहरणार्थ, आरंभी कापूस, पाट वगैरेंचे गडे बांधण्याच्या हंगामी कारखान्यांवर कायदेशीर दाब काही नव्हता; आणि त्यामुळे तेथे कामाच्या गर्दीच्या वेळेस अहोरात्र जवळजवळ विश्रांतीशिवाय मजुरांना काम करावे लागत असे, असे आढळून आले. तसेच आजही जेथे यांत्रिक साहाय्य कोणत्याच प्रकारचे घेण्यात येत नाही अशा विड्या, लाख, गालिचे इत्यादी माल तयार करण्याच्या कारखान्यात अगदी लहान मुलांस अतोनात व अवघड कामास लावणे, कामकाज करण्याच्या जागेत अत्यंत गळिच्छपणा असणे, मजुरांस विश्रांतीस फुरसद न देता पंधरा-पंधरा तास त्यांजकडून काम घेणे, वगैरे स्थिती मजूर-कमिशनला आढळून आली. तसेच कापड (कापूस व ताग यांचे)-गिरण्यांचे नियंत्रण जरी लवकर झाले तरी खार्गीच्या बाबतीत अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत सरकारने काहीच केले नव्हते. बायकांस खाणीत काम करू न देणे ही जी सुधारणा इंग्लंडात अगदी प्रथम घडून आली ती आपल्याकडे अद्यापि पुरतेपणी अमलात आलेली नाही. गेल्या चारपाच वर्षांतच खार्गीतील बायकांच्या कामाचे नियंत्रण होण्यास आरंभ झाला असून बंगाल व बिहार

यांमधील कोळशाच्या खाणींतील बायकांचे काम पुरते बंद होण्यास १९३९ पर्यंत अवधी लागेल असा अंदाज आहे. १९२३ च्या पूर्वी खाणींतील कामाच्या तासावर काहीच मर्यादा घातलेली नव्हती. परंतु त्या सालच्या कायद्याने १३ वर्षांच्या खालील मुलांस खाणीत काम करण्यास मनाई करण्यात आली; आणि खाणीच्या वरच्या अंगास काम करणाऱ्या मजुरांस आठवड्याचे ६० तास व खाणीत काम करणाऱ्यांस ५४ तास अशा कमालमर्यादा घालण्यात आल्या. मजूरवर्गाच्या कारखान्यातील स्थितीचे नियंत्रण करणाऱ्या कायद्याशिवाय मजूरवर्गासंबंधी इतरही काही कायदे सरकारने केलेले आहेत. यातील प्रमुख म्हणजे मजूर कामावर असताना त्याला जर काही इजा झाली अथवा तो दगा पावला तर त्यास नुकसानभरपाई म्हणून कारखानदारस काही रक्कम देण्यास भाग पाडणे यासंबंधीचा कायदा होय. तसेच मुंबईह्या व मध्यप्रांत येथे अलीकडे काही उद्योगधंद्यांत कामकरी बायकांस बाळंत होण्यापूर्वी व बाळंत झाल्यानंतर काही दिवस पगारी सुटी देण्यासंबंधी कायद्याने तरतूद करण्यात आली आहे.

१९२६ साली हिंदुस्थान सरकारने मजूरसंघ नोंदविण्याचाही एक कायदा केल्या आहे. इतर देशांच्या मानाने आपल्याकडे मजूरवर्गातील संघटनेची चळवळ अगदी नवीन आहे. मजूरवर्ग शहरांत स्थायिक झालेला नाही; आणि मजूर अत्यंत अशिक्षित व अडाणी असल्यामुळे बरीच वर्षे मजूरसंघ प्रस्थापित होऊ शकले नाहीत. पण महायुद्धानंतर संबंध जगभरच मजूर-चळवळीची उसळलेली लाट हिंदुस्थानातही येऊन पोहोचली. १९१८ सालाच्या नंतर बहुतेक मोठमोठ्या औद्योगिक शहरांत मजूरसंघ स्थापन झाले आणि त्यांनी पगारवाढीबद्दल चळवळ करण्यास सुरुवात केली. महायुद्धानंतर काही वर्षे उद्योगधंदे भरभराटीत होते, एकंदर धारण वाढती होती, परंतु त्या मानाने मजुरांचा दर वाढला नव्हता; यामुळे कारखानदारांस फायदा फार पडत होता. या काळात मजूरसंघ स्थापित होऊन त्यांनी संप केले अथवा संपाचा धाक घातला तर भरभराटीच्या काळात कारखाना बंद ठेवणे कठीण वाटून कारखानदार पगारवाढ करीत. याप्रमाणे भरभराट होती तो पावेतो मजूरसंघांच्या मागण्या कबूल होत गेल्या आणि यामुळे मजूरसंघांचे महत्त्व व संख्याही वाढली. परंतु पुढे मंदीचे दिवस आल्याबरोबर बाजू उलटली. कारखानदारांस संघांचे भय वाटेनासे झाले व पगारवाढ करण्याची त्यांस ताकदही उरली नाही. यामुळे १९२२ सालच्या पुढे संप जास्त जास्त अयशस्वी होऊ लागले व हळूहळू संघांचे महत्त्व कमी होऊन त्यांतील सभासदांची संख्या ओसरू लागली. अर्थात मुंबई, कलकत्ता, जमशेदपूर इत्यादी ठिकाणीच मजूरसंघ काही तरी महत्त्वाचे आहेत. इतर ठिकाणी मजूरवर्गांत संघटनेचा जवळजवळ पुरताच अभाव आहे असे म्हटले तरी चालेल. वर सांगितल्याप्रमाणे मजूरवर्ग अशिक्षित असल्यामुळे बाहेरील शिक्षित पुढाऱ्यांच्या मदतीशिवाय संघटनेचे कार्य नीटसे होऊ शकत नाही. तसेच निदान हल्लीच्या काळात तरी मजुरांचा पुरवठा मागणीपेक्षा अधिक असल्यामुळे संप एकजुटीने यशस्वी करून दाखविणे हे सहसा घडून येत नाही.

महायुद्धापूर्वी उद्योगधंद्यांत मजुरांचा पुरवठा पुरा पडत नाही अशी तक्रार करण्यात येत असे. खरे पाहता अशी तक्रार चमत्कारिक दिसते. कारण ज्या देशात लोकसंख्येच्या वाढीचा प्रश्न महत्त्वाचा होऊन बसलेला आहे तेथे मजुरांचा तुटवडा पडावा हे कसे! यातील खरा प्रकार असा दिसतो की, मुंबई, कलकत्ता वगैरे काही ठिकाणी महायुद्धकालापूर्वी गिरण्या व कारखाने फार झपाट्याने वाढत होते आणि मजुरांना मागणी बरीच होती; परंतु शहराकडे येणाऱ्या मजुरांचा ओघ तितक्याच झपाट्याने वाढलेला नसल्यामुळे सत्कृद्दर्शनी त्यांचा तुटवडा आहे असे वाटत होते. तसेच जेथे-उदाहरणार्थ मळे व कोळशाच्या खाणी येथे-मजूर फार दूरच्या प्रदेशांतून आणणे प्राप्त होते अथवा येथील मजुरीचे दर किंवा इतर परिस्थिती फारशी अनुकूल नव्हती, तेथे मजुरांची वाण भासणे साहजिकच होते. महायुद्धकालानंतर ही परिस्थितीही पुरती बदलली आहे. आता मजुरांचा पुरवठा भरपूर होत आहे व गेली चारपाच वर्षे तर मंदीमुळे औद्योगिक शहरांतील बेकारीचे मान अतोनात वाढले आहे.

शेतावर पोशाला पुरेसे मिळत नाही म्हणून इतर काम बघणाऱ्यांचाच आपला औद्योगिक मजूरवर्ग बनलेला आहे, हे बरीच विवेचनावर कळून येईल. संताळ, गोंड वगैरे भुकेबंगाल वन्य जातीतील लोक अगदी अल्प वेतनावरसुद्धा आसामात जाऊन काम राहतात. रंगून येथे गोयात व तांदळाच्या गिरण्यात काम करण्याकरिता आणि मलायातील रचराचे व सीओनमधील चहाचे मळे यांवर काम मिळविण्याकरिता दरवर्षी मद्रास इलाख्यातून मजुरांच्या घुंडीच्या घुंडी जातात. संयुक्त प्रांतातून विशेषतः कलकत्ता येथे, पण इतर प्रांतांतही मजूर पसरतात. रत्नागिरीचे मजूर मुंबईत तर आहेतच, शिवाय त्यांचा कराचीतही आजकाल भरणा पुष्कळ आहे. या सर्वांची राहणी अत्यंत गरिबीची व वेतन अत्यल्प हे ठरलेलेच; तथापि त्यातल्या त्यात अर्थात फरक आहेत. परदेशांतील मळ्यांवर जाणाऱ्या मजुरांचे वेतन व परिस्थिती यांसंबंधी सरकारकडून नियंत्रण केले जाते; आणि म्हणून तेथून काही बर्गोनी चार पैसे पदरी बांधून मजूर स्वदेशी परततात. रंगूनमधील स्थिती आजपर्यंत बरी होती; तथापि अलीकडे निरनिराळ्या कारणांमुळे फार विघडली आहे आणि मजूर-कमिशनने ब्रह्मदेशातील हिंदी मजुरांच्या हितसंरक्षणार्थ एक स्वतंत्र अधिकारी हिंदुस्थान सरकारने नेमावा, अशी शिफारस केली आहे. आसामातील मजुरीचे दर पूर्वी जे फारच कमी असत ते हल्ली जरी थोडे वाढले आहेत तरी ते सरकारने एक मंडळी नेमून नेहमी ठरवून देत जावे, अशी मजूर-कमिशनने शिफारस केली आहे. इतर ठिकाणचेही मजुरीचे दर सारखेच आहेत, असे नाही. मजूर-कमिशनने गोळा केलेल्या आकड्यांवरून मजुरीच्या दरांची सरासरी साधारणपणे संयुक्त प्रांतात दरमहा रु. १५, बंगल्यात रु. २२.५ व मुंबई इलाख्यात जवळजवळ रु. ३० पडते. पण ठिकठिकाणचे धारणीचे मान भिन्न असल्यामुळे राहणीत आकड्यांवरून वाटतो तेवढा फरक पडत नाही. साधारणपणे शेतकरी मजुरी पडेल त्याहून ती शहरांत काहीशी जास्त पडते आणि शहरांतील मजुरांस थोडेसे पैसे घरी पाठविता येतात एवढेच. परंतु इतर देशांप्रमाणे आपल्याकडे मजुरांच्या वेतनाचे मान वाढत आहे अथवा त्यांची स्थिती पूर्वापेक्षा सुधारत आहे असे मात्र निःसंदेह म्हणता येत नाही.

६. चलनपद्धती, बँका व पतपेढ्या

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यात हिंदुस्थानचा बराच भाग आल्यानंतरही कित्येक वर्षे हिंदुस्थानातील चलनास पद्धतशीर स्वरूप देण्याचा प्रयत्न कंपनीने केला नव्हता व निरनिराळ्या प्रदेशांत तेथील जुनी नाणीच (उदाहरणार्थ, उत्तरेत मोंगलाई रुपया, मद्रास इलाख्यात पगोडा) चालू होती. या सर्वांत एकसूत्रीपणा आणण्याचे मुख्य श्रेय मि. प्रिन्सेप यांस देण्यात येते. यांनी साधारणपणे १८२० पासून पुढे जिकडेतिकडे रुपया हेच मुख्य चलनी नाणे सुरू करण्याची खटपट करून, रुपया जो पूर्वी निरनिराळ्या प्रांतांत भिन्नभिन्न कसाचा व वजनाचा असे तो एकच प्रकारचा बनविला. मि. प्रिन्सेप हे प्रथम कलकत्याच्या टांकसाळीचे दुय्यम अधिकारी होते. पुढे ते तेथील मुख्याधिकारी झाल्यावर १८३५ साली १८० ग्रेन वजनाचा व ठराविक कसाचा रुपयाच फक्त टांकसाळीत पाडला जाईल, असे कंपनी सरकारने जाहीर केले; आणि त्यापुढे हेच ठराविक प्रकारचे रुपये सर्वत्र चलनात आले. हे रुपये पाडून घेण्याचा अधिकार टांकसाळीत चांदी नेणाऱ्या कोणाही इसमास असल्यामुळे हिंदुस्थानात रुपया हे प्रमुख चलनी नाणे असलेली रौप्यमानपद्धती अस्तित्वात होती, असे म्हणता येईल. १८३५ पासून १८९३ पर्यंत या पद्धतीत काहीच फरक पडला नाही; परंतु १८९३ सालच्या पूर्वी जवळजवळ वीस वर्षे या रौप्यमानपद्धतीचे आसन सारखे डळमळत होते. याचे कारण सोने

व रुपे यांच्या भावात पडू लागलेली तफावत हे होय. आपल्याकडे मूल्यमापनात एकाच धातूचा (रुप्याचा) उपयोग केला जात असे, परंतु ग्रेट ब्रिटनशी आपला व्यापार फार मोठ्या प्रमाणावर होता व तेथील व्यवहार सोन्याच्या नाण्यांत केले जात; आणि शिवाय विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, हिंदुस्थान सरकारास दरसाल भरावे लागणारे सरकारी कर्जावरील व्याज, गोऱ्या नोकरांची वृद्धवेतने, इंडिया ऑफिसचा खर्च इत्यादी सर्व बाबी पौंडांत बांधलेल्या होत्या. सोन्या-रुप्याच्या भावात फरक पडला म्हणजे सहजच रुपया-पौंडाचे हुंडणावळीचे दर खालीवर होणार. चांदी सारखी स्वस्त झाली म्हणजे पौंडांत पैसे भरण्यास पूर्वीपेक्षा जास्त रक्कम उभारावी लागणार. अशा तऱ्हेने १८७३ पासून पुढे वीस वर्षे रुपयाची खालावत असलेली हुंडणावळ ही विशेषतः हिंदुस्थान सरकारास सारखी जाचत होती. हुंडणावळीचा जुना मामुली दर म्हणजे रुपयास दोन शिलिंग हा होता. १८७३ सालापूर्वीच तो थोडासा कमी होऊन रुपयास सरासरी २३ पेन्स झाला होता. तो या वीस वर्षांत सारखा घसरत १८९३ साली रुपयास १६ पेन्सांवर आला. १८९३ पावेतो सर्व राष्ट्रे मिळून हा प्रश्न सोडवितील अशी काही आशा होती. ती या साली पुरती नष्ट झाली व सोन्यारुप्याचा भाव स्थिरावण्याचेही काही चिन्ह दिसेना. तेव्हा शेवटी टांकसाळीत रुपये पाडणे तात्पुरते बंद केले आहे, असे हिंदुस्थान सरकारने जाहीर केले व अशा रीतीने रौप्यमानपद्धतीचा शेवट झाला.

यापूर्वी सुमारे चाळीस-पन्नास वर्षे हिंदुस्थान सरकारचे फडणीस व हिंदुस्थानातील काही व्यापारी संस्था सोन्याचे चलनी नाणे प्रचारात आणून हिंदुस्थानात सुवर्णमानपद्धती प्रस्थापित करावी अशी योजना पुढे मांडीत असत. तेव्हा टांकसाळ बंद झाल्यावर सुवर्णमानपद्धती अमलात येणार अशीच सर्वांची अपेक्षा होती. १८९३ पासून पुढे काही वर्षे हुंडणावळीचा दर स्थिर ठेवण्याकडेच हिंदुस्थान सरकार लक्ष देत होते. पाच वर्षे याप्रमाणे सोळा पेन्सांवर हुंडणावळीचा दर राहिल्यावर १८९८ साली फौलर कमिशनची नेमणूक करण्यात आली. या कमिशनने सोन्याचा सॉव्हरिन हिंदुस्थानच्या चलनपद्धतीत आणावा व येथील टांकसाळीत सोन्याची नाणी पाडण्याची सोय करून सुवर्णमानपद्धती प्रस्थापित करावी, अशी शिफारस केली. परंतु या कमिशनच्या अहवालानंतरची काही वर्षे हिंदुस्थानात दुष्काळ व प्लेग यामुळे विशेष अडचणीची गेली, आणि त्यामुळे चलनपद्धतीत मोठा फरक घडवून आणणे शक्य झाले नाही. दरम्यान चांदीचा भाव फार उतरला होता व चांदी कोणीही आणिल्यास त्याचे रुपये पाडून देणे बंद झाले होते. यामुळे रुपयातील चांदीची किंमत व रुपयाची किंमत यांचा काहीच संबंध उरला नव्हता. रुपयाची किंमत केवळ एका सोन्याच्या पौंडाबरोबर पंधरा रुपये या हिशोबाने लागत होती. तेव्हा सोन्याचे चलनी नाणे प्रत्यक्ष जरी रूढ नसले तरी हुंडणावळीच्या दराच्या द्वारे सुवर्णमानपद्धती १८९३ पासून आपल्याकडे सुरू झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही. १८९३ च्या पुढील दहा वर्षांत सोन्याचे नाणे सुरू करण्याचा बेत असूनही तसे अनेक कारणांस्तव न घडल्यामुळे त्या अवधीत हुंड्या विकून अथवा खरेदी करून रुपया-पौंडाचा हुंडणावळीचा दर सोळा पेन्सांवर कसा स्थिर राखावयाचा याविषयी बराच अनुभव हिंदुस्थान सरकार व इंडिया ऑफिस यांस आला होता. तेव्हा साहजिकच अप्रत्यक्ष रीतीने जर अशी सुवर्णमानपद्धती सुरू झालीच आहे, तर सोन्याचे नाणे पाडून विशेष फायदा काय अशी शंका उपस्थित होऊ लागली; आणि १९०४ साली सोन्याचे नाणे पाडण्याचा जुना निश्चय पूर्णपणे मोडण्यात आला.

ही १८९३ साली आपाततः अस्तित्वात आलेली व पुढील दहा वर्षांतील अनुभवानुसार बनत गेलेली चलनपद्धती महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर काही वर्षे टिकून होती. पण १९१६ नंतर जेव्हा चांदीचा भाव भराभर वाढीस लागला तेव्हा कृत्रिम रीतीने रुपया-पौंडाचा हुंडणावळीचा दर ठरविणे अशक्य झाले, व चांदीबरोबर रुपयाची किंमतही वाढू लागली. १९१७ साली हुंडणावळीचा दर सतरा पेन्सांवर गेला.

परंतु याच्या खऱ्या वादीस सुरुवात १९१९ च्या आरंभी झाली, व सप्टेंबर १९१९ मध्ये काही दिवस रुपयाची किंमत २८ पेन्स होती ! तथापि जितक्या क्षपाटयाने चांदीचा भाव चढला होता तितक्याच क्षपाटयाने तो खाली उतरला; आणि रुपयाचा भावही पुनः डिसेंबर १९२० मध्ये अठरा पेन्सवर येऊन पुढे तो काही काळ पंधरा पेन्सपर्यंतही पोचला होता. १९१७ ते १९२४ या वर्षांत हिंदुस्थान सरकारने हुंडणावळीचा दर स्थिरावण्याकडे लक्ष पुरविले नाही. देशातील चलनी नाणे व नोटा यांच्या पुरवठ्याचे नियंत्रण करून धारण फार खालीवर होऊ न देण्याकडेच विशेष लक्ष असावे. पुन्हा कोणती पद्धती स्वीकारावी याचा विचार करण्याकरिता (१९२५ साली) हिल्डन यंग कमिशन नेमण्यात आले. या कमिशनने महायुद्धापूर्वीची पद्धती सोडून देऊन प्रत्यक्ष सोन्याचे नाणे न पाडता परदेशी पाठविण्याकरिता व्यापाऱ्यांस लागल्यास एका ठराविक भावाने सोने पुरविण्याची सरकारने व्यवस्था करून सुवर्णपद्धती प्रस्थापित करावी असे सुचविले. या खेपेस जो वाद माजला तो मात्र चलनपद्धतीसंबंधी नसून या कमिशनने सुचविलेल्या हुंडणावळीच्या दराबद्दल होता. कमिशनच्या मते १८ पेन्सांस रुपया हा दर कायम करावा असे होते; व तोच हिंदुस्थान सरकारने मान्य केला. परंतु बऱ्याच हिंदी व्यापाऱ्यांचे व तज्ज्ञांचे असे मत आढे की, हा दर कृत्रिम रीतीने पुगलेला आहे, व तो कायम राखण्याचा हट्ट धरल्यास हिंदुस्थानातील सर्व किमती खालावून व्यापाऱ्यांचे व कारखानदारांचे अतोनात नुकसान होईल. आणि याप्रमाणे घडूनही आले. १९२७ पावेतो हिल्डन यंग कमिशनने सुचविलेल्या योजनेप्रमाणे सुवर्णमानपद्धती अस्तित्वात होती. परंतु गतवर्षी (१९३१) इंग्लंडने त्या पद्धतीचा त्याग केल्यावर हिंदुस्थानासही ती सोडावी लागली; आणि पुढे कोणती स्वीकारली जाईल हेही आज अनिश्चित आहे.

चलनपद्धतीचा व व्यापारी तेजीमंदीचा फार निकट संबंध आहे. हा संबंध धारण खालीवर होऊन व्यापारात फरक पडून आल्यामुळे दृष्टोत्पत्तीस येतो. गेल्या ८० वर्षांत हिंदुस्थानात किमतीचे चढउतार कसे झाले हे वर दिलेच आहे. १८७३ पासून १८९३ पर्यंत झालेले हुंडणावळीच्या दरांचे फरक क्रमाक्रमाने होत गेल्यामुळे त्यांचा परिणाम किमतींवर व व्यापारावर प्रत्यक्ष कसा घडून आला हे सांगणे बरेच कठीण आहे. यापुढे हिंदुस्थान देश जगातील बहुतेक इतर देशांप्रमाणे सुवर्णमानपद्धतीवर असल्यामुळे एकंदर जागतिक फरकच येथे पडावे अशी अपेक्षा असावी. परंतु महायुद्धापूर्वी दोन दशके इतर देशापेक्षा बऱ्याच जास्त प्रमाणात हिंदुस्थानातील किमती वाढल्या व त्यामुळे उद्योगधंद्यांच्या वादीस जास्त प्रमाणात काहीशी मदत झाली. तथापि या किमतींच्या वादीचे मूळ चलनपद्धतीच्या नियंत्रणात नसावे. महायुद्ध व महायुद्धोत्तर काल यांत किमतींचे चढउतार हिंदुस्थानात इतर देशांच्या मानाने बरेच कमी झाले याचे कारण आपली चलनपद्धती नियंत्रित करणे शक्य होते व त्याप्रमाणे ती नियंत्रित केली गेली हेच होय. १९२५ ते १९२८ या काळात मात्र हुंडणावळीच्या कृत्रिम दरामुळे आधीच प्रचलित असलेल्या मंदीत आणखी भर पडली हे निर्विवाद आहे.

चलनपद्धतीचा व सरकारी जमाखर्चाचाही संबंध कसा येतो हे वर सुचविलेच आहे. १८७३ नंतरची खालावत असलेली हुंडणावळ व्यापारापेक्षा सरकारलाच जास्त नडली. १८ पेन्स हाच दर ठरवावा असा आग्रह धरण्यात इंग्लंडातील सरकारी देणे देण्याची सुलभता हिंदुस्थान सरकारच्या फडणिसांच्या डोळ्यांसमोर प्रामुख्याने होती यातही संशय नाही.

चलनाच्या पद्धतीवर धारण अवलंबून असते एवढेच नव्हे, तर व्यापारास लागणाऱ्या सर्व देवघेवींच्या साधनांचे स्वरूप हे चलनपद्धती नियंत्रित करणारी सत्ताच बहुतेक देशात ठरविते. कागदी नोटा काढण्यास हिंदुस्थान सरकारने १८६२ साली सुरुवात केली; व महायुद्धकालात कागदी चलन लोकांच्या बरेच अंगवळणी पडल्यामुळे गेल्या दहा वर्षांत रुपयांच्या ऐवजी नोटांचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. चलनपद्धती कशी असावी, नाणी कोणती पाडावी अथवा नोटा कशा काढाव्या हे सर्व प्रथम-

पासून सरकारच ठरवीत आले आहे. याशिवाय अलीकडील काळात एकंदर पतीच्या व्यवहाराचा व्यापाराशी व चलनपद्धतीशी अत्यंत निकट संबंध येत असल्यामुळे या व्यवहाराची चलनपद्धतीशी सांगड घालणे आवश्यक होऊन बसले आहे. पण हे हिंदुस्थानात कधीच झालेले नाही. अगदी प्रथम-पासूनच आपल्या चलनपद्धतीत जर काही मोठा दोष असेल तर तो हा की, तीत लवचिकपणा बिलकूल नाही-म्हणजे व्यापारी हंगामाच्या दिवसांत चलन आपोआप वाढून आडदिवसांत ते आपोआप कमी होण्याची सोय नाही. कागदी नोटांच्या नियंत्रणाचे काही नियम याच्या आड येत; आणि याहीपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पतीच्या व्यवहाराचे नियंत्रण इतर देशांत होते त्याप्रमाणे ते करणारी कोणतीच संस्था, म्हणजे मध्यवर्ती बँक आपल्याकडे नाही हे होय.

हिंदुस्थानात पतीचा व्यवहार जुन्या स्वरूपात एकोणिसाव्या शतकापूर्वीच बराच परिणतावस्थेस पोचलेला होता. सराफी व सावकारी पेढ्या सर्व मोठमोठ्या शहरी प्रस्थापित झालेल्या असून हुंड्यांच्या द्वारे हिंदुस्थानभर त्यांचा व्यवहार चालत असे. मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांची सावकारी त्या करीत असत, इतके त्यांचे अमूक द्रव्यसामर्थ्य होते. शिवाजीच्या काळाचा सुरतेचा आत्माराम भूखण व क्लाइव्हला मदत करणारा मुर्शिदाबादेचा जगत शेट यांची नावे महशूर आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या धामधुमीच्या काळात या पेढ्या बऱ्याच खालवल्या; परंतु इंग्रजी अमल प्रस्थापित झाल्यानंतर त्यांजवर फारसा अनिष्ट परिणाम घडून आलेला नसावा, कारण वाढत्या अंतर्गत व्यापाराचा फायदा त्यांस मिळाला. मद्रास इलाख्यातील चेटी, शिकारपूर टापूतील मुलतानी व्यापारी व सर्वगामी मारवाडी यांच्या व्यवहाराचे क्षेत्र सारखे वाढतच राहिले. परंतु जुना व्यवहार कायम राखून जरी त्याचे क्षेत्र वाढविले, तरी नवीन प्रकारच्या पतीच्या व्यवहाराकडे त्यांचे लक्ष बिलकुल गेलेले दिसत नाही. यामुळे बँकांच्या वाढत्या व्यवहारक्षेत्राबरोबर यांचे महत्त्व गेल्या पंचवीस-तीस वर्षांत बरेच कमी होऊ लागले आहे. बँका स्थापन करण्यात एतद्देशियांनी काही भाग कित्येक दशके घेतला नाही. प्रथम ज्या बँका हिंदुस्थानात स्थापिल्या गेल्या त्या सर्व युरोपियांच्याच होत्या. आरंभी कलकत्त्यास बऱ्याच निघाल्या व त्यांचा तेथील युरोपीय व्यापाऱ्यांशीच संबंध येई. सन १८४० च्या सुमारास कलकत्ता, मुंबई व मद्रास येथे पुढे 'प्रेसिडेन्सी बँका' म्हणून ओळखिल्या जाणाऱ्या संस्थांस सुरुवात झाली. प्रथम या सर्व संस्थांत कंपनीचे थोडेसे भांडवल असे व सरकारी डिरेक्टरही नेमिले जात. परंतु पुढे बँकांचा कारभार फार भानगडीचा होऊ लागल्यामुळे १८७६ च्या कायद्यान्वये सरकारी भांडवल व डिरेक्टर काढून घेण्यात आले. १८५० च्या पुढे वाढत्या परदेशी व्यापारामुळे हिंदुस्थानात काही परकीयांनी बँका स्थापिल्या. आणि शिवाय बाहेरील बँकांनी येथील प्रमुख व्यापारी शहरांत शाखा काढून व्यवहार करण्यास सुरुवात केली. १८६० मध्ये हिंदुस्थानातील बँकासंबंधी पहिला कायदा करण्यात आला. व यानंतर अमेरिकन युद्धामुळे सुरू झालेल्या व्यापारी धामधुमीच्या काळात, विशेषतः मुंबईस, एकदम सुमारे पंचवीस बँका स्थापन झाल्या. परंतु ही विलक्षण सट्टेबाजीची चार-पाच वर्षे गेल्यानंतर त्या सर्वच बुडाल्या. नवीन बँकांसच नव्हे तर जुन्या बँकासही या वेळेस धक्का बसला; व प्रेमचंद रायचंदच्या अचाट व्यवहारात गुरफटल्यामुळे मुंबईच्या प्रेसिडेन्सी बँकेवरही जवळजवळ आपला कारभार गुंडाळण्याची पाळी आली.

या काळानंतर सरासरी पसतीस-चाळीस वर्षे नवीन पद्धतीच्या बँका हिंदुस्थानात निघाल्याच नाहीत. प्रेसिडेन्सी बँका व एक्स्चेंज बँका यांचाही व्यवहार बेतानेच वाढला. याचे मुख्य कारण मध्यंतरीची हुंडणावळीच्या दराची अनिश्चितता हे असावे. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटची दुष्काळी वर्षे गेल्यावर हुंडणावळ स्थिरावून परदेशी व्यापार क्षपाट्याने वाढू लागला; आणि किमती चढावयास लागून उद्योग-धंद्यांस व शेतकऱ्यांस जरा बरे दिवस आले. १९०६ मध्ये स्वदेशी चळवळीस प्रारंभ झाला. या सर्व कारणांमुळे एतद्देशियांनी काढलेल्या नवीन लहानमोठ्या बँका भराभर स्थापन होऊ लागल्या आणि

काही दिवस त्या भरभरायीस आल्या. परंतु बँकांच्या व्यवहारात ही नवीन मंडळी तरबेज नव्हती, त्यामुळे त्यांच्याकडून चुका घडल्या. जुन्या बँकांनी नव्या बँकांचा बीमोड करण्याचा प्रयत्न केला; आणि प्रेसिडेन्सी बँका व सरकार यांजकडून काहीच साहाय्य न झाल्यामुळे १९१३ पुढील तीन-चार वर्षांत या नवीन बँकांपैकी बऱ्याचशा टासळल्या. परंतु महायुद्धानंतर पुनः नवीन बँका निघू लागल्या व गेल्या दहा-बारा वर्षांत झालेली त्यांची प्रगती एकंदरीत समाधानकारक आहे.

१८७६ चा प्रेसिडेन्सी बँकांचा कायदा १९२० पर्यंत कायम होता. या बँकांकडे सरकारी शिस्त व व्यवहार असे; आणि त्यांच्या बाह्य व्यवहारावर कायद्यान्वये काही निर्बंध घातलेले होते. या तीन बँका निरनिराळ्या असल्यामुळे व्यवहारांत एकसूत्रीपणा नव्हता, व त्यांनी शाखा उपडण्याचे वगैरे कार्यही झपाट्याने हाती घेतले नव्हते. १९२० साली या तिहींचे एकीकरण करण्यात येऊन इंपीरियल बँक स्थापिली गेली. या बँकेच्या व्यवहारांवर घातलेले निर्बंध प्रेसिडेन्सी बँकांपेक्षा कमी कडक होते व तिजकडे सरकारी शिस्तकही पूर्वीपेक्षा जास्त ठेवण्यात येत आहे. याचबरोबर बँकेने १०० नवीन शाखा पाच वर्षांत उघडल्या पाहिजेत, अशी अट घालण्यात आली. ही अट बँकेने योग्य मुदतीत पुरी केली. पण जरी इंपीरियल बँक १९२० पासून अस्तित्वात आली तरी ती मध्यवर्ती बँक नव्हे. कारण, तिजकडे चलनपद्धती व हुंडणावळ यांच्या नियंत्रणाचे काहीच हक्क नाहीत; आणि तिचा सर्व व्यवहार इतर बँकांशी चढाओढीनेच चालतो. यामुळे मध्यवर्ती बँकेची उणीव आज विशेष भासत आहे. तथापि ती बँक कशी असावी हा प्रश्न सुटला नसल्यामुळे ती अस्तित्वात येणे लांबणीवर पडत आहे.

खेडेगावांतील सर्व पतीचा व्यवहार सावकाराकडेच असतो, येथपर्यंत खाजगी बँका कधी पोचतच नाहीत. परंतु जेथे जेथे सहकारी पतपेढी आहे तेथे तिच्याकडे बराच व्यवहार येतो. लहानमोठ्या शहरांतून जुन्या वळणाच्या सावकारी पेढ्या आहेत. खेडेगावांतील सावकारांना पैसा पुरविणे, शहरां-खेड्यांतील लहानसहान उद्योगधंद्यांना व कारागीरवर्गाला मदत करणे हे सर्व या पेढ्याच करितात. शिवाय अंतर्गत व्यापाराचा बराच भाग यांजकडे आहे; कारण पेढीचा व्यवहार व व्यापार यात बँकां-प्रमाणे ह्या पुरता फरक करीत नाहीत. यांचा बँकांशी पूर्वी काहीच संबंध नसे. पण अलिकडे मोठमोठ्या शहरांतील सावकार बँकांकडून पैसे काढणे व बँकांमार्फत आपल्या हुंड्या पटविणे हे व्यवहार करू लागले आहेत. या सर्वांचा मिळून आजमितीस केवदा मोठा व्यवहार आहे हे सांगणे अशक्य आहे. परंतु तो एकंदरीत प्रचंड असला पाहिजे. बहुतेक सर्वच परदेशी व्यापार परकी एक्सचेंज बँकांच्या हातांत आहे. यात भाग घेणे इंपीरियल बँकेस शक्य नाही. अंतर्गत व्यवहारात इंपीरियल बँकच प्रमुख आहे व तिच्याच बरोबरीने एक्सचेंज बँका व हिंदी बँका यांचा मिळून व्यवहार आहे.

पाच लक्ष रुपयांहून अधिक भांडवल असलेल्या बँका (१९२९)

प्रकार	संख्या	भांडवल (वसूल)	ठेवी
इंपीरियल बँक	१	५,६२,५०	७९,२४,२८ †
हिंदी बँका	३३	७,८६,९७	६२,७२,०३
एक्सचेंज बँका	१८	...	६६,६५,९१ ‡
सहकारी बँका	२२	१,३९,७६	१०,९०,१६

(रुपयांचे आकडे हजाराने आहेत)

† यांपैकी सरकारी ठेवी रु. ७,५९,९७

‡ फक्त हिंदुस्थानातील शाखांमधील ठेवी

७. उपसंहार

एथपर्यंत हिंदुस्थानच्या अलीकडील आर्थिक इतिहासाच्या निरनिराळ्या अंगाचे स्थूल मानाने वर्णन झाले. आता शेवटी, इतर देशांच्या इतिहासाशी तुलना केली असता यात विशेष असे काही दिसून येते की काय व या आर्थिक इतिहासाचे निरनिराळे असे भाग काही कल्पिता येतील की काय, या प्रश्नाचा थोडक्यात विचार करावयाचा. वर दर्शविल्याप्रमाणे आगगाडीच्या युगाचा प्रारंभ होण्यापूर्वीच परदेशी व्यापारास नवीन वळण लागण्यास व जुन्या उद्योगधंद्यांचा न्हास होण्यास सुरुवात झाली होती. आगगाड्या चालू झाल्यावर हीच प्रवृत्ती अधिक बळावून कित्येक जुने धंदे लवकर नामशेष झाले. या पलीकडे विशेष झपाट्याने असे काहीच घडून आले नाही. शेतकऱ्याची परिस्थिती जी थोडी बदलत होती ती या सर्व काळात सारख्याच प्रमाणात बदलत असावी. १८७६-१८७८ चे व एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरचे दुष्काळ आणि १९१८ सालचा इन्फ्लुएंझा यांसारख्या महान आपत्ती मधूनमधून राष्ट्रावर कोसळत, त्यामुळे काही काळ विशेष कठीण जाई. कोठे थोडी प्रगती झाली असेल तेथे पीछेहाट होई, पण थोड्या वर्षांत पुनः पूर्ववत चालू लागे. महायुद्धामुळे उद्योगधंद्यांच्या वाढीस वाव मिळाला; परंतु महायुद्धात पुढे पडलेले पाऊल फारसे मागे न सरण्याचे कारण बहुतांशी बदललेले सरकारी धोरण हे आहे. निश्चित काल्मर्यादितच बोलावयाचे म्हणजे असे म्हणता येईल की, १८७५ पावेतो जुन्या उद्योगधंद्यांचा झपाट्याने न्हास होत गेला; त्यापुढील पंचवीस वर्षांत या न्हासाचा वेग कमी होऊन नवीन प्रकारचे उद्योगधंदे व एकंदर यांत्रिक शक्तीचा उपयोग यांचा देशात प्रसार होऊ लागला; व हीच प्रवृत्ती गेल्या तीस वर्षांत प्रामुख्याने दृष्टोत्पत्तीस येत आहे.

इतर देशांशी तुलना केली असता आपल्या इतिहासाचे वैशिष्ट्य म्हणजे आपली अप्रागतिकता असेच म्हणता येईल. फार मोठा असा फरक घडून आला तो फक्त व्यापाराच्या क्षेत्रात. आगगाड्या व रस्ते यांच्या वाढीमुळे देशाच्या कोन्याकोपऱ्यांतून माल बाहेर जाणे व बाहेरील माल विक्रीस येणे हे शक्य झाले आहे; आणि यामुळे जुन्या उद्योगधंद्यांवर व शेतकऱ्यांवर झालेले परिणाम मागे वर्णिलेच आहेत. कृषिपद्धती अथवा शेतकी आउते व अवजारे यांत जवळजवळ काहीच फरक पडलेला नाही. शिवाय आपला कारागीरवर्गही इतका अप्रागतिक आहे की, त्यांनी आपण होऊन काही यांत्रिक साह्य घेऊन व आपल्या उत्पादनपद्धतीत काही फरक करून यंत्रोत्पादित मालाशी टक्कर देण्याचा कधीच नेटाने प्रयत्न केला नाही. याला सुरतेच्या जरतारी धंद्यासारखे एखादेच अपवादात्मक उदाहरण सांगता येईल. पण येथेही धंद्यास भरभराटीचे दिवस सरकारने जकाती लादल्यानंतरच आले. नवीन पद्धतीच्या धंद्याचे स्वरूप काय याचे मागे विवेचन केलेच आहे. फार मोठ्या प्रमाणावर चालणारे असे कापूस, पाट, लोखंड यांशिवाय आपल्याकडे दुसरे धंदेच नाहीत. बाकी यंत्रांचा प्रसार झाला आहे तो मुख्यत्वे आगगाड्यांचे व इंजिनियरिंग कामाचे कारखाने, छापखाने अशा प्रकारच्या किरकोळ व विशेषतः दुरुस्ती करण्याच्या कामांत, अथवा कापूस-पाटाचे गळे बांधणे, तांदूळ सडणे अशा हंगामी कामांत. हे काम दूरच्या प्रदेशांत होणे शक्यच नाही म्हणून ते आपल्याकडे होते.

या अप्रागतिकतेची कारणे अनेक आहेत. देश गरीब म्हणून भांडवलाचा अभाव, लोक अशिक्षित म्हणून मजूरवर्ग अडाणी, सरकार परकीय म्हणून त्याचे धोरण आपल्या प्रगतीस विघातक, आणि निसर्गदत्त संपत्तीतही बऱ्याच उणिवा. हा शेवटचा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. काही दृष्ट्या हिंदुस्थान देश संपन्न आहे. हवापाण्याची विविधता व जमीनही हरतऱ्हेची, यामुळे शेतकीची पैदास आपल्याकडे विपुल आहे. कारागीरवर्ग जुन्या परंपरेत वाढलेला व कुशल, यामुळे जुन्या काळात हा देश श्रीमंत व

उद्योगधंद्यांत पुढारलेला म्हणून गाजला तर त्यात नवल नाही. परंतु गेल्या दीडशे वर्षांत सर्व जगभर जी औद्योगिक क्रांती घडून आली आहे तीमुळे यादून निराळ्या प्रकारच्या नैसर्गिक संपत्तीची इष्टता भासू लागली आहे. जुन्या काळात तलम कापड काढणे हे औद्योगिक प्रगतीचे मुख्य लक्षण समजते बाई, तर आज लोखंड-कोळशाच्या बळावर उद्योगधंदे उभारणे यात खरे महत्त्व आले आहे. परंतु आपल्याकडे कोळशाचा पुरवठा जरी मुबलक असला तरी तो हलक्या प्रतीचा व सर्व आडमार्गी आढळतो. खनिज लोखंड विपुल; पण त्याचे कारखाने उभारणे अगदी अलीकडे शक्य झाले आहे. एकंदर खनिज संपत्ती फार कमी असून सोडा व असिड तयार करण्यास लागणारे पदार्थ सापडत नाहीत, यामुळे धातू व रासायनिक द्रव्ये तयार करण्याचे महत्त्वाचे कारखाने आपल्याकडे निघणे कठीण. कोळशाच्या अभावामुळे हिंदुस्थानच्या बऱ्याच भागात यंत्रे चालविण्यास लागणारी विजेची अथवा वाफेची शक्ती फार महाग पडते; व आपल्या परिस्थितीतील हा दोष काढून टाकणे आज तरी शक्य दिसत नाही. अलीकडे ब्रह्मदेशात काही खाणींचा शोध लागला आहे; आणि त्यामुळे परिस्थिती जरी थोडीशी सुधारली असली तरी हे सर्वच प्रकारचे उद्योगधंदे एकसमयावच्छेदकेकरून व फार मोठ्या प्रमाणावर काढणे अवश्य असल्यामुळे आपले पाऊळ एकदम पुढे पडेल असे वाटत नाही. यात फार मोठी अडचण आहे ती अशी की, इतर देशांत आधीच फार मोठ्या प्रमाणावर धंदे चालू असून हिंदुस्थानातील गिन्हाईकी त्यांनी पटकावलेली आहे. तेव्हा विरोध प्रयत्न केल्याखेरीज त्यांस हुसकून देऊन आपले धंदे स्थापणे शक्य नाही; आणि अशा प्रकारचा विरोध प्रयत्न करणे हे केवळ सरकारी धोरणावर अवलंबून आहे.

सरकारी धोरणाचा विचार करण्यापूर्वी दुसऱ्या एका महत्त्वाच्या विषयाचा व आपल्या मार्गातील अडचणीचा विचार करणे जरूर आहे. हा विषय म्हणजे आपल्या लोकसंख्येची वाढ हा होय. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी हिंदुस्थानची लोकसंख्या केवढी होती हे सांगणे कठीण आहे. १८७२ पासून खानेसुमारी घेण्यास सुरुवात झाली. त्यापूर्वीचे खात्रीलायक आकडे मिळत नाहीत. तथापि एकंदर उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून १८५० च्या नंतर लोकसंख्या वाढीस लागलेली असावी व हीच प्रवृत्ती तत्पूर्वी काही कालपावेतो चालू असावी. अठरावे शतक सर्व हिंदुस्थानभरच धामधुमीचे गेले; त्यामुळे या शतकात लोकसंख्येच्या वाढीस वाव मिळाला नसावा. ब्रिटिश अमल प्रस्थापित होऊन लढाया बंद झाल्यावर नवीन जमीन लागवडीखाली आली आणि लोकसंख्या वाढीस लागणे शक्य झाले. पण जोपर्यंत काही प्रदेशांत जमीनमहसुलाबाबत फार जुद्धम होत होता तोपर्यंत तेथे हे घडले नसावे. तेव्हा स्थूलमानाने एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातच हिंदुस्थानातील लोकसंख्येच्या वाढीस विरोध सुरुवात झाली असे म्हणता येईल. १८७२ पासून खानेसुमारीचे आकडे आहेत ते येणेप्रमाणे : १८७२ : २०.६२ कोटी, १८८१ : २५.३९ कोटी, १८९१ : २८.७३ कोटी, १९०१ : २९.४४ कोटी, १९११ : ३१.५२ कोटी, १९२१ : ३१.८९ कोटी व १९३१ : ३५.२८ कोटी (खानेसुमारीने व्यापिलेला प्रदेश दरखेपस वाढत असल्यामुळे या आकड्यांची एकमेकांशी सहज तुलना करता येत नाही.)

या आकड्यांवरून एकदम काहीच अनुमान करिता येणे शक्य नाही. कारण की, हिंदुस्थानातील सर्वच भागांत लोकसंख्या सारखी वाढली नाही. त्रावणकोर संस्थान अथवा पूर्व बंगाल यांसारख्या भागात ही वाढ क्षपात्र्याने होत आहे. कारण, हे प्रदेश सुपीक व दुष्काळांच्या कचाटीतून मुटलेले असून येथे नवीन लागवडीखाली येण्याजोगी जमीनही होती. आसाम प्रांतात वाढ झाली याचे कारण म्हणजे हा प्रदेश अगदी वन्य जातींनी व्यापिलेला. ब्रिटिश अमलाखाली आल्यावर तेथे चहाचे मळे स्थापिले गेले; आणि त्या निमित्ताने बांदेरून बरेच मजूर आसामात जाऊन स्थायिक झाले. दुसरे असे की, आसा-

मातील बंगाललागताच्या भागात बरेचसे बंगाली शेतकरी नवीन वसाहत करण्यास जाऊ लागले. पश्चिम पंजाबातील नवीन कालव्यांवालील वसाहतीच्या प्रदेशांत तर लोकसंख्येची वाढ अतोनात होणे साहजिक होते. उलटपक्षी, संयुक्त प्रांत, बिहार, पश्चिम बंगाल वगैरे बहुतेक प्रदेशांत वाढ अत्यंत हळूहळू होत आहे. आधीच दाटी फार झालेली व नवीन जमीन फारशी नाही, तेव्हा यात वाढ न होणे स्वाभाविक आहे; आणि महाराष्ट्र, ब्रुंदेलखंड, कर्नाटक, पश्चिम पंजाब वगैरे विशेष दुष्काळग्रस्त व कंगाल प्रदेशांत प्रथम लोकसंख्या वाढणे व दुष्काळ आला असता ती एकदम कमी होणे हा प्रकार आळीपाळीने चाललेला दृष्टोत्पत्तीस येतो. एकंदर हिंदुस्थान देशाचा विचार केला असता गेल्या साठ वर्षांतील वाढीच्या प्रमाणात फारक कसा पडत गेला हे पुढील आंकड्यांवरून कळून येईल. लोकसंख्येतील वाढ—१८७२-१८८१ : ३० लक्ष, १८८१-१८९१ : २४३ लक्ष, १८९१-१९०१ : ४१ लक्ष, १९०१-१९११ : १८७ लक्ष, १९११-१९२१ : ३७ लक्ष आणि १९२१-१९३१ : ३४० लक्ष. वरवर पाहता यात असे दिसून येईल की, एका दशकात हिंदुस्थानात लोकसंख्येची वाढ होते तर दुसऱ्या दशकात ती खुंटते, असे हे चक्र सुरू आहे. ब्रह्मदेशाच्या आकड्यांचा यांतच समावेश झालेला आहे. तेथे सारखी वाढच होत आलेली आहे. तेव्हा ते आकडे वजा केल्यास वाढीचे प्रमाण कमीअधिक होणे प्रस्तुत हिंदुस्थानातील लोकसंख्येविषयी विशेषच ठळक रीतीने दिसून येईल. हे प्रमाण कधीअधिक होण्याची कारणे महेश्वरच आहेत. १८७६-७८, १८९५-९६ व १९००-१९०१ चे दुष्काळ व १९१८ चा इन्फ्लुएंझा यांमुळे त्या त्या दशकातील लोकसंख्येची वाढ खुंटलेली दिसते. महाराष्ट्रासारख्या टापूत तर या दशकात लोकसंख्या घटलेलीच आहे. या एकंदर हालचालीवरून निश्चित अनुमाने काढणे कठीण आहे. एवढे मात्र लक्षात घेण्याजोगे आहे की, दुष्काळामुळे अथवा इन्फ्लुएंझामुळे मृत्युसंख्या वाढते ती विशेषतः गरीब व दुष्काळग्रस्त अथवा अत्यंत दाट वस्ती असलेल्या टापूंतच. तेव्हा असेही म्हणता येईल की, हिंदुस्थानातील लोकसंख्येची सर्वसाधारण प्रवृत्ती वाढण्याची आहे; परंतु प्रांतांप्रांतातील उत्पादनसामर्थ्य भिन्न असल्यामुळे ही वाढ कमीअधिक प्रमाणात होते आणि दुष्काळ अथवा रोगाची मोठी साथ यासारखी एखादी आपत्ती देशावर कोसळली म्हणजे लोकसंख्येची बेसुमार वाढ ठिकठिकाणी छोटली जाते.

मूळ लक्षात घेण्याजोगा मुद्दा हा की, युरोपात अलीकडे दिसून येत असलेली प्रवृत्ती आपल्याकडे काहीच दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. तेथे मृत्युसंख्येचे प्रमाण वैद्यकशास्त्रातील प्रगतीमुळे व जनतेची राहणी सुधारल्यामुळे सारखे कमी होत आहे. तसेच संततिनियमनाच्या उपायांचा अवलंब केल्यामुळे अथवा इतर कारणांनी जननसंख्याही कमी होत आहे. प्रारंभी जननसंख्येपेक्षा मृत्युसंख्येचे प्रमाण जास्त लवकर खाली उतरत असल्याने लोकसंख्या वाढत राहिली. परंतु अलीकडे उलटा प्रकार दिसून येतो, व त्यामुळे हळी कोणत्याच युरोपीय देशातील लोकसंख्या वाढती नाही. मुले कमी होवून त्यांपैकी कमी मृत्युमुखी पडणे हे केव्हाही सर्वच दृष्टींनी हितावह आहे; आणि आपली एकंदर परिस्थिती पाहता लोकसंख्या न वाढणे हेच बरे. परंतु यांपैकी काहीच घडून येत नाही. आपली जननसंख्या व मृत्युसंख्या या दोन्ही जगातील बहुतेक इतर देशांपेक्षा फार मोठ्या असून त्या दोहीतही अलीकडील काळात विशेष फारक घडून येत असलेला दिसत नाही. आपली अवाढव्य लोकसंख्या व तिची सतत होत असलेली वाढ हाच हिंदुस्थानचा मुख्य प्रश्न आहे. आपली गरिबी लोकसंख्येचाच परिणाम आहे; यामुळेच दरमाणशी वहीत जमीन फार थोडी पडते व कृषिपद्धतीत कोणतीही मोठी सुधारणा करणे अशक्य होते. पूर्व बंगाल व उत्तर बिहार या टापूत दर चौरस मैलास जवळजवळ साडेसहाशे माणसे असे प्रमाण पडत असून इतकी दाटी पृथ्वीवरील कोणत्याही कृषिप्रधान प्रदेशात आढळत नाही. तथापि केवळ दाटीवरूनच लोकसंख्या बेसुमार वाढली असे म्हणता येत नाही. कोकणातील दाटी २३० च असली तरी लोकसंख्येचा बोजा तेथील शेतकीस सहन होत नाही, हे उघड आहे. आपली लोकसंख्या

मोठी व बहुतेक शेतकीवर अवलंबून आहे. उद्योगधंद्यांत किती थोडी माणसे गुंतली आहेत हे मागे सांगितलेच आहे; तेव्हा ते कितीही क्षपाय्याने वाढले तरी जमिनीवरील बोजा कमी होण्याचे फारसे चिन्ह दिसत नाही. या प्रभाष तोडही काही दिसत नाही. संततिनियमनाच्या उपायांचा प्रसार आपल्या देशात मोठ्या प्रमाणावर होणे आज तरी अशक्य आहे. तेव्हा अधीच मोठी असलेली लोकसंख्या आणखी थोडी तरी वाढत राहणार असे गृहीत धरून चालणे अवश्य आहे.

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक इतिहासात सरकारी धोरण हे महत्त्वाचे समजले पाहिजे. त्यातल्या-त्यात हिंदुस्थानात तर ते विशेषच महत्त्वाचे होय. कारण, गेल्या शतकात येथे उत्पन्न झालेली परिस्थिती अगदी चमत्कारिक होती. राजसत्ता पुरतेपणी परकी, हिंदी लोक यांत्रिक युगास, यांत्रिक उत्पादनास, शास्त्रीय शोधांस व प्रचंड व्यापारास अगदी नवखे होते. तेव्हा यांत्रिक युगाचा परिणाम हिंदुस्थानावर कशा प्रकारे होणार व किती जलद होणार हे बहुतांशी सरकारी धोरणावर अवलंबून होते. व्यापार व उद्योगधंदा यांसंबंधी सरकारी धोरणाचे मुख्य गमक म्हणजे अनिर्बंध आर्थिक व्यवहार हेच होते. या शतकात इंग्लंडात प्रस्तुत तत्त्वाचा पुरस्कार करणाऱ्या अर्थशास्त्राचे वर्चस्व होते व ते हिंदुस्थानास सहजच लागू करण्यात आले. इतकेच नव्हे, तर हिंदुस्थानचा परकीय व्यापार वाढणे हे इंग्लंडच्या फायद्याचे असल्यामुळे व्यवहाराचे क्षेत्र वाढेल अशी शक्यतोवर उपाययोजना करण्यात आली. सडका सुधारणे व लोहमार्ग सुरू करणे यांच्या बुडारी कायद्याचा व्यापार वाढावा ही बुद्धी होती. सरकारने या काळात जर विशेष काळजी कशाविषयी घेतली असेल तर ती कोणत्याही प्रकारच्या जकाती वाढ न देणे व आगगाड्यांची वाढ शक्य तितक्या भराभर करणे या विषयी होती. इतर बाबत जर सरकारने अगदी तटस्थ वृत्ती स्वीकारिली, तरी लोहमार्ग सरकारी जोखमीने बांधणे ही मूळ धोरणास अगदी विसंगत अशी गोष्ट त्यांनी धडाडीने हाती घेतली. १९०० साल पावेतो आगगाड्यांवर काही नफा सुटत नसताही लोहमार्ग बांधण्याचे काम चालूच होते. आगगाड्यांमुळे दुष्काळनिवारणाचे कार्य बरेच झाले ही गोष्ट वेगळी; परंतु लोहमार्गाचा मूळ उद्देश सहजगत्या हिंदी माळ बाहेर जावा व परदेशी माळ आत यावा हाच होता. याचा परिणाम असा झाला की, हिंदी आर्थिक घटनेवर नवीन परिस्थितीचा आघात फार जोराने झाला. आपल्या नागर कारागीरवर्गावर याचे परिणाम फारच अनिष्ट झाले. आपल्या ग्रामसंस्था इतक्या जुनाट व बळकट असताही या नवीन परिस्थितीत त्या टिकू शकल्या नाहीत व त्यांना टिकविण्याचा प्रयत्नही काही झाला नाही.

पुढेही ही तटस्थ वृत्ती सरकारने तशीच कायम राखिली. काळवे बांधणे हे मात्र अपवादोदात्मक झाले. उद्योगधंद्यांस मदत करणे हे अगदी चुकीचे समजले जाई; व लॉर्ड मोर्ले यांनी १९०७ मध्ये देखील मद्रास सरकारास औद्योगिक खाते उचलून दिले नाही. कारण पूर्वीपासूनचाच समज हा की, हिंदुस्थानाने पक्का माळ विकत घ्यावा व कच्चा पुरवावा. तथापि शेतकीलाही विशेष अशी मदत काही झाली नाही. लॉर्ड कर्शन यांच्या काळापर्यंत या बाबतीत सरकार प्रायः स्तब्धच होते, असे म्हटले तरी चालेल. त्यानंतर शेतकीखाती प्रांतोप्रांती निवाली व काही संशोधनकार्य होऊ लागले. जंगलखात्याचे सर्व लक्ष इमारती लाकूड व इतर किफायतशीर उत्पन्न काढण्याकडे होते. जंगले ही वैरण अथवा लाकूडफाटा पुरविण्याच्या दृष्टीने शेतकऱ्यांस कधी उपयोगी पडतील याचा विचार त्यांनी कधीच केला नाही. किंबहुना तो अजूनही होत नाही. तसेच मध्यवर्ती बँक निर्माण करून हिंदी पतव्यवहारास नीट बळग लावणे अथवा जमानप्रमाणे सरकारी एक्सचेंज बँका काढणे व एतद्देशीय बँकांस उत्तेजन देणे हेही कधी केले गेले नाही. संरक्षक जकाती लादणे हे तर शक्यच नव्हते. तथापि उत्पन्नाकरितामुद्रा लहानशी जकात बसविली गेली तरी हिंदी उद्योगधंद्यांस तिजपासून काही फायदा न मिळावा म्हणून त्यांवरही लागलाच तितका कर लादण्यात आलेला आहे.

ही परिस्थिती महायुद्धाच्या सुरुवातीपर्यंत अशीच टिकली. परंतु महायुद्धकालात हिंदुस्थानातल्या हिंदुस्थानात दारूगोळा व युद्धोपयोगी इतर साहित्य तयार करण्याची अडचण पडू लागल्यामुळे सरकारलाच येथील उद्योगधंद्यांची वाण नडली; आणि काही उद्योगांस उत्तेजन देण्याचा घाईने प्रयत्न करण्यात आला. तसेच हिंदी लोकमतास आता काहीसा जास्त मान मिळू लागल्यामुळे औद्योगिक कमिशन नेमिले गेले. महायुद्धोत्तर काळात मुख्य फरक पडला म्हणजे जकातीच्या धोरणात. जकात-कमिशनने मर्यादित स्वरूपाचे का होईना पण संरक्षक धोरण स्वीकारावे, अशी शिफारस केली व ती सरकारने मान्य केली. त्याप्रमाणे लोखंड, पोलाद, कापूस, जरतार, आगकाड्या, कागद, साखर, रासायनिक द्रव्ये इत्यादी अनेक धंद्यांत जकात-मंडळामार्फत चौकशी होऊन त्यांस संरक्षक जकातीचा फायदाही देण्यात आला आहे; आणि यापुढे संरक्षक जकातीचे हे प्रमाण सारखे वाढतच जाणार असा रंग दिसत आहे. परंतु उद्योगधंदे व शेतकी यासंबंधीच्या इतर धोरणांत जसा फरक पडून यावा तसा अद्यापि आलेला नाही. औद्योगिक कमिशनच्या शिफारशी नवीन राज्यघटनेत निरनिराळ्या प्रांतिक सरकारांनी अमलात आणावयाच्या होत्या. पण पैशाच्या व इतर अडचणींमुळे त्यांनी विशेष असे काहीच केले नाही. शेतकी कमिशनच्या शिफारशीपैकीही एक बृहत्-संशोधकमंडळ स्थापण्यापलीकडे काही झाले नाही आणि लवकर काही होईल असे वाटत नाही. आपली आजची परिस्थिती पाहता मोठ्या उद्योगधंद्यांची फारशी क्षपाट्याने वाढ होईल, असे वाटत नाही. काही झालीच तर ती जमरोदपूर, कलकत्ता वगैरे विवक्षित टापूतच होईल. एरवी बहुजनसमाजाचा व्यवसाय म्हणजे छोट्या प्रमाणावर शेतकी अथवा कारागिरी धंदा हाच आणखी कित्येक दशके राहणार हे उघड आहे. दिवसेंदिवस इतर देशांतील शास्त्रीय प्रगती व मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन यांच्या जोरापुढे हिंदी शेतकऱ्यांस व कारागिरांस टिकाव धरणे अशक्य होऊ लागले आहे. तेव्हा छोट्या शेतीस उपयोगी पडतील अशा सुधारणा घडवून आणणे म्हणजे लहान लहान तलाव वगैरे बांधून पाणीपुरवठा करणे, गुरांच्या पैदाशीकडे लक्ष देणे, शेतकऱ्यांस लाकूडफाटा व गुरचराई यांसंबंधी अधिक सोय करणे, सावकाराच्या कचाट्यातून त्यांस सोडविणे, कृषि-पद्धतीत, नियाणांत वगैरे त्यांस झेपेल अशा सुधारणांचा प्रसार करणे, सहकार्यानि विक्री-खरेदीस उत्तेजन देणे इत्यादी अनेक गोष्टी साधण्याकडे प्रथमतः सरकारने अधिक लक्ष पोचविले पाहिजे. कारागीरवर्गासंबंधीही अनेक गोष्टी करण्यासारख्या आहेत. सरकारी खाती व राष्ट्रीय पैसा यांचा विनियोग या कार्याकडे झाला पाहिजे. तात्पर्य, राष्ट्राच्या आर्थिक घटनेचा व व्यवहाराचा सर्वांगीण विचार करून सरकारने आपले धोरण व्यवस्थित आखून त्याचा नेटाने पिच्छा पुरविणे अवश्य आहे. आपला देश गरीब, अडाणी व अशिक्षित लोकांचा, आपला सर्व समाज विस्कळित, आणि प्रत्येक उत्पादकघटक लहान व असहाय्य असा आहे. इतर देशांतही संघटना व सरकारी मदत यांचे महत्त्व आजकाल फार वाढले आहे. मग आपल्याकडे तर त्याशिवाय तरणोपायच नाही हे उघड आहे.

लोकशिक्षण - लघुग्रंथमाला, पुस्तक २ (पुणे, १९३२) पृ० ११९, किंमत १२ आणे.

२ . . 'हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास'

[ग्रंथपरीक्षणाचे परीक्षण]

प्रतिमेच्या १६।२।३४.चे अंकात एका अर्थशास्त्राभ्यासकांनी माझ्या 'हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास' या पुस्तकावर लिहिलेला एक परीक्षणात्मक लेख छापला आहे. माझ्या कोणत्याही पुस्तकावर कोठेही छापलेल्या परीक्षणास प्रत्युत्तर देण्याचा मजवर आजपावेतो प्रसंग आला नव्हता. पण 'प्रतिमे'तील या परीक्षणाची तन्हाच इतकी नावीन्यपूर्ण आहे, की तिजवद्दल दोन शब्द लिहिण्याचे मी धाडस करित आहे.

मूळ परीक्षणाकडे वळण्याच्या आधी एक प्रास्ताविक खुलासा करतो. माझ्या मते कोणत्याही पुस्तकाचे परीक्षण करिताना पुस्तक लिहिण्यात लेखकाचा उद्देश काय होता हे लक्षात घेणे जरूर आहे. रा. अभ्यासकांनी मी अमुक लिहिले नाही, तमक्याचा विचार केला नाही असे निरनिराळे आक्षेप मजवर घेतले आहेत; पण कोठेच पुस्तकाचा आकार काय, ते कोणत्या मालेत प्रसिद्ध झाले वगैरे गोष्टींचा उल्लेख केला नाही. पुस्तक 'लोकशिक्षण-लघुग्रंथमाले'करिता मुद्दाम लिहिलेले. मालेच्या पुस्तकांचा आकार साधारणपणे १०० छोटेखानी पृष्ठे हा ठरलेला. ही मर्यादा लक्षात घेऊन मला विषयाची मांडणी करणे प्राप्त होते. पृष्ठसंख्येची जशी एक मर्यादा, तशीच मालेच्या उद्देशाच्या दृष्टीने दुसरी मर्यादा. पुस्तक बहुतांशी माहितीवजा लिहावयाचे, विवेचनात्मक भाग फारसा घालणे अप्रस्तुत होईल हेही उघड होते. तेव्हा औद्योगिक क्रांती म्हणजे काय, मांडवळशाहीचे स्वरूप कोणते व गेल्या पैंशी वर्षांत सामाजिक स्थित्यंतरे काय झाली हा माझा मूळ विषयच नव्हता.

१८५० नंतर हिंदुस्थानातील आर्थिक परिस्थितीत कोणते फरक घडून आले हे स्थूलतः मांडणे, एवढेच मला करावयाचे होते. यांत्रिक उत्पादनाने औद्योगिक घटनेवर घडून आलेला परिणाम अगर वाहतुकीच्या सुलभतेमुळे शेतकीपद्धतीत पडलेला फरक, असल्या गोष्टींचा विचार मी ग्रंथात केलेला आहे. पण याहून खोल पाण्यात शिरणे या मालेच्या ग्रंथात अप्रस्तुत होईल असे मला वाटले.

पूर्वग्रहदूषित समालोचन

रा. अभ्यासकांचे परीक्षण वाचून, इंग्रजीतील 'Give a dog a bad name and then hang him' या म्हणीचे उत्कृष्ट उदाहरण पाहावयास सापडत आहे, असे मला वाटू लागले. मी एक "मांडवळशाही अर्थशास्त्रज्ञ" आहे असा रा. अभ्यासकांनी आपला समज करून घेतला आहे; आणि हे ठरविल्यावर मांडवळशाहीच्या पुरस्कर्त्यांस द्यावयाची सर्व मामुली विशेषणे मला लावण्यात आली आहेत. "मांडवळशाही अर्थशास्त्रज्ञ" याचा अर्थ मांडवळशाहीचा पुरस्कार करणारा, तिला उचरून धरणारा, हा आहे असे मी समजतो. मांडवळशाहीचा प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष रीतीने मी पुरस्कार केला आहे असे एखादे तरी स्थूल माझ्या समग्र ग्रंथात रा. अभ्यासक दाखवून देतील काय! मांडवळ-

शाही चांगली अगर वाईट याचे मला विवेचन करावयाचे नव्हते; परंतु औद्योगिक व व्यापारी क्रांतीमुळे शेतकरी, कारागीर व मजूर यांची स्थिती निकृष्ट केव्हा व कशी झाली याचे विवेचन मी आपल्या पुस्तकात ठिकठिकाणी केले आहे. पुस्तक इतिहासात्मक असल्यामुळे ही निकृष्ट स्थिती घालविण्यास उपाययोजना काय केली पाहिजे याचा सविस्तर अगर खोलवर विचार करणे मला शक्य नव्हते. म्हणून जेथे हा प्रश्न उद्भवलाच तेथे भांडवलशाहीचे अस्तित्व गृहीत धरून, तात्पुरते अत्यल्प विवेचन मी केले आहे. अर्थात रा. अभ्यासक जर असे म्हणते की भांडवलशाही चांगली अगर वाईट याचा विचार केल्याखेरीज आर्थिक इतिहासावर एखादे चोपडेही लिहिणे शक्य नाही व ज्याअर्थी मी भांडवलशाहीस ठिकठिकाणी शिब्या दिल्या नाहीत, त्याअर्थी मी तिचा एक पुरस्कर्ता आहे, तर मात्र मला त्यांना उत्तर देता येणार नाही हे मी प्रांजलपणे कबूल करतो. किंवा असेही असेल, की अर्थशास्त्राचा ज्या पद्धतीने आम्ही अभ्यास करितो ती पद्धतीच भांडवलशाही आहे, असे रा. अभ्यासकांचे मत असेल. समाजसत्तावाद्यांपैकी अनेक पंथ या पद्धतीचा अवलंब करितात हे खरे, पण आजची परिस्थितीच अशी आहे, की विशिष्ट पंथानुयायांनी आपणासच सर्व कळते व इतर मूर्ख अगर “भांडवलशाही” असा आग्रह धरवा. असा आग्रह रा. अभ्यासकांचा असावा असे परीक्षणाच्या एकंदर स्वरूपावरून वाटते.

भांडवलशाही म्हटला म्हणजे तो दुष्ट व मूढ हे ठरलेलेच आणि मी भांडवलशाही! तेव्हा सर्व विशेषणे सार्थ आहेत. हे सिद्ध करण्याकरिता पुस्तकातील उतारे देणे वगैरे आवश्यक होते व ते रा. अभ्यासकांनी केलेले आहे. वाईट एवढेच वाटते की, असे करिताना खऱ्या-खोट्याची चाड बाळगण्याची जरूरी त्यांस भासली नाही. खोटेपणा अगर खोडसाळपणा यांनी सर्व लेख इतका व्यापला आहे की त्याचे सविस्तर विवेचन करणे मला शक्य नाही. परंतु त्याच्या स्वरूपाच्या विविध प्रकारांची काही उदाहरणे मात्र येथे देतो. “शेती व शेतकरी” या प्रकरणात जमीनदारांच्या जुलमाचा ओझरता नामनिर्देशही मी केला नाही असे परीक्षक लिहितात. पण प्रकरणाच्या अगदी सुरुवातीसच याबद्दल विवेचन आहे, इतकेच नव्हे तर कुळांच्या संरक्षणार्थ केलेल्या कायद्यांचाही तेथे उल्लेख केला आहे. हे निखालस खोटेपणाचे एक उदाहरण झाले. याचा निराळा प्रकार खालील वाक्यात आढळून येईल, “अधिक पैदाशीमुळे मंदी येते असे समजून मंदी घालविण्याकरिता पैदाशीला आळा घालवा, असलेल्या वस्तूंचा नाश करावा असे प्रतिपादणाऱ्यांनी लोकसंख्या हे गरिबीचे कारण म्हणून सांगताना पाहिले म्हणजे त्यांच्या बुद्धीवर गंज किती चढला आहे याची वाचकांना नीट कल्पना येईल.” या वाक्यावरून मी मंदीला आळा घालण्याकरिता वस्तूंचा नाश करावा असे प्रतिपादितो अशी कोणाही वाचकाची समजूत होईल. मी अशा तऱ्हेचे विधान कधीच केलेले नाही आणि रा. अभ्यासकांस माझा सवाल असा आहे की, या पुस्तकातच नव्हे तर इतरत्र माझ्या कुठल्याही लिखाणात मी असले विधान केलेले त्यांचे पाहाण्यात आलेले आहे काय? हे केवळ एक उदाहरण झाले. पण याच पद्धतीस अनुसरून मी कधीही कोठेही न प्रतिपादलेले सिद्धांत माझे अंगी चिकटवून निष्कारण टीका करण्याचे धाडस रा. अभ्यासकांनी या परीक्षणलेखात ठिकठिकाणी केले आहे. आता खोडसाळपणाचा एक प्रकार पाहा. चहाच्या मळ्याच्या वाढीबद्दल काही मजकूर लिहिल्यावर मी आपल्या पुस्तकात खालील दोन वाक्ये घातली आहेत. “चहाचे मळे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे इंग्रज भांडवलवाल्यांनीच स्थापिले व ते बहुधा आजतागायत त्यांच्याच ताब्यात आहेत. राष्ट्रीय दृष्ट्या हिंदी लोकांना मजुरीचे नवीन क्षेत्र मिळाले व आसाम प्रांताची वसाहत या धंद्यामुळे बरीच झाली हेच त्याचे महत्त्व.” या वाक्यांचे रूपांतर परीक्षकांनी खालीलप्रमाणे केले आहे. “चहाचे मळे स्थापल्यामुळे राष्ट्रीय दृष्ट्या हिंदी लोकांना मजुरीचे नवीन क्षेत्र मिळाले.” हे वाक्य अवतरण चिन्हांत देऊन जसे काही मी ते तसे लिहिले असे दाखविले आहे, आणि पहिले वाक्य न देऊन दुसऱ्याची आपणास हवी तशी काटछाट करून माझ्या खऱ्या अर्थाचा पूर्ण विपर्यास

केला आहे. यप्रमाणे अर्थविपर्यास करणे अगर एका संदर्भात वापरलेले वाक्य भळत्याच अर्थाने उद्भूत करणे असलेही प्रकार परीक्षणात आढळतात.

परीक्षकांची हीच वृत्ती निराळ्या प्रकारानेही प्रतीत होते. “शेतकरी नेहमी कर्जबाजारी असावयाचा असा सर्वत्र नियम दिसतो. या नियमास अनुसरून जुन्या काळात देखील शेतकरी कर्जात बुडलेला असे.” ही दोन वाक्ये मी आधुनिक काळात कर्जबाजारीपणाची वाढ कशी व का झाली याच्या विवेचनाचे सुरुवातीस घातली आहेत. ती उद्भूत करून रा. अभ्यासक, ही माझी कर्जबाजारीपणाची “उथळ व हास्यास्पद” कारणमीमांसा आहे असे म्हणतात. मला तेथे कारणमीमांसा करण्याचे प्रयोजन नव्हते; आणि अर्थात वाक्ये केवळ वस्तुस्थितिकथनवजा असून त्यांत कारणमीमांसा करण्याचा मी प्रयत्नही केलेला नाही, हे ती बरबर वाचणाऱ्यांसही कळून येण्याजोगे आहे. पण एवढा विवेक जर रा. अभ्यासक करिते तर आपल्या स्वतःच्या बुद्धिवैभवाचे प्रदर्शन वाचकांसमोर त्यांस कसे करिता येते? परीक्षण-लेखातील बहुतेक भाग माझ्या अशाच साध्या वाक्यांवर ‘कारणमीमांसा’ अगर ‘उपाययोजना’ यांचा आरोप करून, नंतर त्यांवर टीका करण्याने व्यापलेला आहे. माझ्या बुद्धीवर गंज चढला आहे याची रा. अभ्यासकांना इतकी खात्री झालेली दिसते, की अगदी साध्या व उघड गोष्टी मला कळत नाहीत इतकेच नव्हे तर ज्या गोष्टी मी प्रत्यक्ष लिहिल्या त्यांतील बऱ्याच नकळत अगर चुकून लिहिल्या गेल्या असेही प्रतिपादण्याची त्यांस काही दिकत वाटत नाही.

असो! मी भांडवलशाही आहे, माझे बुद्धीवर गंज चढला आहे अगर माझी दृष्टी विकृत आहे, या गोष्टी खऱ्या की खोट्या याची शहानिशा येथे करण्याची बसरी नाही. आणि ‘प्रतिभे’च्या वाचकांच्या दृष्टीने या वादास काही महत्त्वही नाही. परंतु परीक्षणलेख लिहिताना खऱ्याखोट्याकडे काही पाहणे लागते, ते न पाहता लिहिलेला हा निष्कारण खोडसाळपणाचा एक लांबलचक मासला ‘प्रतिभे’ने छापला, तो ‘प्रतिभे’च्या संपादकमंडळाने परीक्षणप्रकारात एक अभिनव उपक्रम करावा या हेतूने बुद्धिपुरःसर छापला नसावा असे वाटल्यावरून परीक्षणाचे यथार्थ स्वरूप थोडक्यात दिग्दर्शित करण्याचा प्रयत्न करण्याचे मी भरीस पडलो.

तात्त्विक भूमिकेत मूलभूत भेद

परीक्षण लिहिताना अभ्यासकांनी काही अर्थशास्त्रविषयक सिद्धांत मांडले आहेत, त्यांचे विवेचन करणे हे वाचकांचे दृष्टीने जास्त महत्त्वाचे झाले असते. विस्तारभयास्तव हे तपशीलवार करिता येत नाही. पण काही टक्क मुद्द्यांबद्दल थोडेसे येथे लिहितो. परीक्षणलेखावरील खोडसाळपणा व अहंमन्यपणा यांचे पटल दूर केले, तर रा. अभ्यासक यांच्या व माझ्या मतांत एक टक्क भेद दिसून येतो. तो असा. रा. अभ्यासकांच्या मते हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याची खरी कारणे भांडवलप्रधान समाजपद्धती व विशिष्ट तन्हेची शासनपद्धती हीच होत. माझ्या मते निसर्गदत्त संपत्तीतील उणिवा व फार मोठी लोकसंख्या यांस गरिबीची कारणे म्हणून विशेष महत्त्व द्यावयास पाहिजे. परकी राजसत्तेमुळे आपली औद्योगिक प्रगति कशी थांबली याचे विवेचन मी आपल्या पुस्तकात केले आहेच. पण एवढ्याने कारणमीमांसा पुरी होत नाही. कोळसा व खनिज संपत्ती या यांत्रिक युगात आवश्यक असणाऱ्या बाबींचा आपटेकडे तुटवडा आहे व शेतकी पैदास विपुल व विविध असली तरी लोकसंख्येचे मानाने ती अपुरीच आहे. एकंदर पैदाशीच्या मानाने पोसावयाची माणसे कमी किंवा जास्त यावर गरिबी अगर श्रीमंती बऱ्याच अंशी अवलंबून असते असे मी समजतो. लोकसंख्येच्या मानाने आपल्या देशातील निसर्गदत्त संपत्ती व पैदास ही इतकी कमी आहेत की, संपत्तीची विभागणी अगदी समसमान झाली तरी आपण सर्वजण अत्यंत गरीबच राहू. एवढेच नव्हे, तर आर्थिक विषमता घालविल्यावरही पैदास

वाढविण्याचे मार्गात—उदाहरणार्थ, रशियासारख्या समाईक शेतीच्या पद्धतीचा प्रसार करण्याचे मार्गात—मोठी लोकसंख्या ही एक अडचणच आहे, असे मला वाटते. आणि म्हणून संपत्ती निर्माण करण्याची पद्धती अगर शासनपद्धती कशीही असली तरी तिला या मूलभूत प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करून चालवण्याचे नाही.

“हिंदुस्थानातील शेतकऱ्यांची स्थिती ज्या निरनिराळ्या गोष्टींवर अवलंबून असते त्यांतील मुख्य म्हणजे पाऊस-पाणी, पिकांचे भाव व सरकारी सारा वसूल करण्याच्या पद्धती व मर्यादा या होत.” हे माझे वाक्य रा. अभ्यासकांस विकृत दृष्टीचा एक अजब मासला वाटतो. पण मी उल्लेखिलेल्या गोष्टी गौण कशा हे मला अजूनही कळले नाही. अनावृष्टी, अतिवृष्टी, पूर वगैरेमुळे दुष्काळ पडल्यास तो रशियातही जाणवतोच. आर्थिक विषमता नाहीशी झाल्यावरही पाऊस-पाण्याचे महत्त्व कायम राहणारच पिकाच्या भावाचे महत्त्व रा. अभ्यासक कबूल करीत नाहीत. जोपर्यंत आजची व्यापारपद्धती चालू आहे, तोपर्यंत पिकांचे भावास अतोनात महत्त्व राहणारच, जागतिक मंदी सर्वत्र असताना तरी बाजारभावाचे महत्त्व कोणास पटवून देण्यास विशेष खटपट करण्याचे कारण नाही. आणि धारण वर-खाली झाल्यामुळे काही मोठी आर्थिक स्थित्यंतरे कशी घडून आली आहेत हे इतिहासज्ञांस सांगावयास नको. १८७५ सालचे आपल्याकडील दंगे अगर आजच्या निरनिराळ्या ठिकाणच्या शेतकऱ्यांच्या बंडाळ्या यांचे बुडाशी बाजारभावच आहे. आता क्रय-विक्रय करण्याची पद्धतीच बदलली तर बाजारभावाचे महत्त्व आपणांस कदाचित कमी करिता येईल म्हणून आज बाजारभावास महत्त्वच नाही असे प्रतिपादने सयुक्तिक होणार नाही. सरकारी सारा हिंदुस्थानात फार जबर असल्यामुळे सारापद्धतीचे स्वरूप हेही फार महत्त्वाचे आहे. अव्वल इंग्रजीपासून आजपर्यंतचा इतिहास पदोपदी सारापद्धतीचे महत्त्व किती आहे हे दर्शवितो. हे सर्व सोडून रा. अभ्यासक जमीनदारी पद्धती हीच शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याच्या बुडाशी आहे असे मानतात. म्हणजे त्यांचे मते जेथे जमीनदार नाहीत तेथील सर्व शेतकरी पूर्णपणे सुखी असे समजावयाचे की काय? खरी गोष्ट अशी, की जमीनदारी पद्धती हिंदुस्थानातील बऱ्याच मोठ्या भागात प्रचलित नाही. जेथे प्रचलित आहे तेथे या पद्धतीचे आजचे स्वरूप ब्रिटिश आमदानीतील सरकारी सारा-वसुलीच्या त्या त्या प्रांतांतील पद्धतीनेच बनले गेले आहे. आणि संयुक्त प्रांतासारख्या ठिकाणी आजही जमीनमहसूल पद्धतीत फरक पाडून जमीनदाराचे हक्क नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न चालू आहे. याचे उलट मी उल्लेखिलेल्या गोष्टी मूलभूत व सर्वव्यापी अशा आहेत; आणि म्हणूनच रा. अभ्यासक यांचा या बाबतीतला अभिप्राय मला ग्राह्य वाटत नाही.

आता भांडवलशाही समाजपद्धतीबद्दल म्हटले तर रशियाखेरीज इतर सर्व देशांतच ती प्रचलित आहे. असे असून सर्व युरोपीय राष्ट्रे आपणांपेक्षा इतकी अधिक संपन्न का? संपत्तीची विषम विभागणी याबद्दल भांडवलशाही पूर्णपणे जबाबदार आहे. पण उत्पादन-साधनांचा भांडवलशाहीत उपयोग करून घेतला जात नाही असे म्हणता यावयाचे नाही. किंबहुना उत्पादन शक्य तितके वाढविताना कोणताही अडथळा आपणांस होऊ नये म्हणूनच भांडवलशाही अर्थशास्त्रज्ञांनी Laissez-faire चे तत्त्व प्रस्थापित केले असाच त्यांजवर आजपर्यंत ठपका ठेवण्यात आलेला आहे. शेतकऱ्यास जोडधंदा बघून घावा हे माझे म्हणणे रा. अभ्यासक यांस हास्यास्पद वाटते. ते का कोण जाणे? अथवा त्यांस आपल्या शेतकऱ्यांच्या वाढ्यास जमीन इतकी थोडी येते की ती पुरती कसावयास साधारणपणे सहा महिने पुरतात व इतर सहा महिने त्यास जवळजवळ निरुद्योगी राहावे लागते ही गोष्ट माहित नसावी. ज्या ज्या विभागांतून शेतकऱ्यास मजुरी करण्यास काही महिने बाहेर जावे लागते, तेथे तेथे लोकसंख्येची दाटी विशेष असते ही गोष्ट महेश्वर आहे. सरासरी काढल्यास प्रत्येक शेतकऱ्यामागे आपल्याकडे इतर देशांच्या मानाने पीकच फार थोडे निघते. अर्थात या थोड्यातूनही सारा, व्याज व खंड या रूपाने बराच भाग

१४२ / घ. रा. गाडगीळ : लेखसंग्रह

जास्त जाऊन शेतकऱ्यांस फारच थोडे उरते हे खरे. पण दारिद्र्याचे मूळ कारण विभागीची पद्धती नाही. विपन्न विभागीमुळे हे दारिद्र्य आणखीच वाढते हे मात्र खरे. आणि जोडबंधा बघून द्यावा असे म्हणण्यात भांडवलशाहीचा पुरस्कार केल्यासारखे होते असेही नाही, किंबहुना समाजसत्तावादी सरकारासही आपल्या खेडेगावातील फाजील लोकसंख्येस उद्योगंधदा लावून देणे हे काम प्रथम करावे लागेल. मतभेदाचे प्रकार आणखी अनेक आहेत पण मूळ फरक दालविण्याकरिता पंचडे विवेचन पुरे आहे.

परीक्षणलेखक इतिहासाभ्यासकांच्या एका विशिष्ट पंथाचे अनुयायी दिसतात, गरिबांच्या स्थितीबद्दल ते एकच कळकळ वाहतात, इतरांच्या मनासही न शिवणारे प्रश्न त्यांच्या इष्टीसमोर सतत उभे आहेत. तरी ते आपल्या इष्टिकोनाच्या ओलाव्याचा, प्रगल्भ व चिकित्सक बुद्धीचा मराठी वाचकांस फायदा करून देतील काय! आपल्या लेखद्वारा आर्थिक इतिहासाच्या घडामोडींवर त्यांनी नवीन प्रकारा पाडल्यास आम्हां सर्वांवर त्यांचे बहुत उपकार होतील. साप साप म्हणून थुईं निरर्थक धोरट्यापेवजी या जास्त फलदायी कार्याकडे त्यांनी वळावे, अशी त्यांस माझी नम्र विनंती आहे.

प्रातिभा १ : ७ मार्च १९३४ पृ० १५-१८.